

ДИФЕРЕНЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

гл.ас._Ирина Зиновиева

КОНСПЕКТ

I._МЕТОДОЛОГИЯ.

1._Предмет на диференциалната психология.

Възникване на диференциалната психология. Основни проблеми. Психология на индивидуалните различия и психология на индивидуалността. Методи на диференциалната психология.

II._ОСНОВНИ ИНТЕГРАЛНИ ИНДИКАТОРИ ЗА ИНДИВИДУАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

3._Интелектът като интегратор на когнитивната сфера.

Функции на интелекта. Концептуализация на интелекта:

а)_първи стъпки в теоретизирането на проблематиката (F.Galton, A.Binet, W.Stern)

б)_факторен подход (Ch.Spearman, L.Thurstone, J.Guilford, R.Cattell)

в)_информационен подход (R.Sternberg)

г)_множественост на интелекта (H.Gardner)

д)_био-екологичен подход (S.Ceci)

4._Теория и практика на прилагането на тестовете за интелигентност: употреба и злоупотреба с този клас тестове. Ограничения, валидни при индивидуалната диагностика.

5._Метафората за "чертите на личността" като обяснителен принцип за индивидуалните различия.

6._Консистентност на поведението. Стабилност на чертите на личността във времето. Последици от чертите на личността. Парадокс на консистентността.

7._Локус на контрола. Перцепцията за причинност в поведението. Външен и вътрешен локус на контрола. Скала на Rotter. Регулативни функции на локуса на контрола в поведението.

8._Когнитивен стил. Въвеждане на понятието. Теория за психологическата диференциация (H.Witkin). Когнитивен стил и когнитивна сложност. Видове когнитивен стил и тяхното измерване. Регулативни функции на когнитивния стил в поведението.

9._Личностни конструкти. Теория на G.Kelly. Възможности на техниката на "репертуарните решетки". Перспективи пред теорията за личностните конструкти (D.Bannister).

10._Идеята за психологическите типове. Meyer's-Brigg's Type Indicator.

III._ФАКТОРИ, ОБУСЛАВЯЩИ ИНДИВИДУАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ.

11._Наследственост. Изследвания на близнаци, отгледани отделно. Интелект и наследственост. Наследственост и личност. Влияние на наследствеността върху поведението.

12._Социален и културен контекст. Лонгитюдни изследвания. Последици от социалната депривация и от обогатяването на социалната среда за интелекта и личността.

13._Взаимодействие между наследствеността и средата.

14._Ситуацията като фактор, стимулиращ индивидуалните различия. Механизми и модели на взаимодействие между ситуацията и личността.

IV._ГРУПОВИ РАЗЛИЧИЯ

15._Различия между половете: Когнитивни функции. Мотивация. Особености на личността. Постижения. Сексуално-ролеви очаквания и стереотипи. Кооперативност и стремеж към съревнование.

16._Различия, свързани със социалната принадлежност. Интелигентност, мотивация, ценности, постижения от позицията на социалната принадлежност. Различия, породени от местоживеенето (град - село). Аспирации и агресия и тяхната връзка със социалната принадлежност. Възможности за адаптация при смяна на социално-културната принадлежност.

17. _Общосоциален резонанс на знанията, генерирани от диференциалната психология: разбиране за основите на човешките права, междуетнически и междурасова толерантност.

(19.10.1995)

Въпрос_1. ПРЕДМЕТ НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ

I. Възникване на диференциалната психология.

1. _Исторически бележки.

Първите сведения за отчитане на индивидуалните различия и тяхната оценка в обществената практика датират от времето на династията Хан в Древен Китай (206_г. пр.н.е.), където държавните служители периодично (на всеки 2 - 3 години) са подлагани на специална процедура за оценка, както и при назначаване на работа. По-строги правила на тестване са прилагани при повишаване в длъжност. Дюбоа (Dubois) пише, че държавните служители в армията, юридическата система, селското стопанство и др. са полагали писмени изпити. Тази практика продължава и досега в някои страни. Чрез пътешественици и дипломати тази идея е заимствана в Англия през средата на XIX_в., където при назначаване държавните служители са се съревновавали един с друг чрез полагане на изпити.

Известно внимание към индивидуалните различия има и в Древна Гърция, но отношението към този въпрос е по-скоро теоретично, "за размишление". Класическо произведение в тази насока е "Характери" от Теофраст, подобни идеи се срещат в "Етика" и "Политика" от Аристотел. Но в Древна Гърция индивидуалната "диагностика" имплицитно включва типологични особености.

През Средновековието идеите за индивидуалните различия са изоставени, отделният

човек е възприеман като неотличимо принадлежен към някаква група.

Едва с настъпването на капиталистическите отношения (и индивидуалната инициатива) различията между хората се връщат във фокуса на вниманието (при социализма индивидът е без особено значение). Интересът към умствените способности се заражда с последната фаза на индустриалната революция (САЩ, Англия, Франция), и с демократизацията на училищата. В края на XVIII_в. образованието става достъпно за всички, което поражда необходимост от създаването на методи за оценка на индивидуалните възможности за обучение. С тази задача в края на XIX и началото на XX_в. се заемат и психолози.

2. Обособяване на диференциалната психология като теория и обществена практика.

Създаването на лабораторията на Вилхелм Вундт в Лайпциг се приема за символично начало на съвременната психология, но не и на съвременната диференциална психология. Защо? Защото отклоненията, дължащи се на различия между хората са били приписвани на "грешка" в измерването, артефакт.

Основоположници на диференциалната психология са Френсис Галтън, Алфред Бине и Уилям Щерн. През 1869_г. **Френсис Галтън** (основател на психотерапевтичното направление в психологията) публикува в Англия книгата "Наследственият гений", считана за манифестиране на социалния Дарвинизъм, тъй като е написана под влияние на идеите на Дарвин. Галтън обръща внимание на различията във възможностите за адаптация на отделните индивиди в индустриализиращото се общество. Книгата представя своеобразна история на семействата на бележити поети, писатели и учени, като се превръща в някакъв вид доказателство за наследствения характер на умствените способности. По-късно Галтън създава т.нар. "антропометрична лаборатория", в която срещу минимално заплащане клиентът може да установи умствените си способности чрез измерване на черепа му, асоциациите, които прави между думите, времето му на реакция, възприятието му и др. За първи път в тази лаборатория се използват и количествени методи за обработка на данните - тази идея е най-сериозният принос на Галтън към диференциалната психология.

Най-голяма заслуга за създаването на основните методи на диференциалната психология има **Алфред Бине**. През 1895_г. заедно с Анри, той пише статия "Индивидуалната психология", в която обосновава необходимостта от изследване на

природата и развитието на индивидуалните различия, както и на взаимоотношенията на отделните психични процеси у един и същи индивид, с оглед да се разкрият фундаменталните процеси, които ще позволят класифицирането на хората в отделни типове. Бине подхожда към проблема от гледна точка на практиката, след което го обосновава теоретично, защото му е възложена задачата да създаде система за различаване на децата с умствена недостатъчност от тези с нормално умствено развитие, като последните могат да се обучават в обществените училища.

През 1896_г. Бине въвежда понятията "умствено развитие" и "умствена възраст", а през 1905_г. заедно със Симон създава първата скала за измерване на интелигентността, преработена през 1908_г. Скалата на Бине и Симон е запазила основната си идея и в съвременната Станфордска ревизия на теста. Цялостната дейност на човека според Бине и Симон се определя от две основни заложи: 1)_тенденция към себесъхранение (фактор "наследяване"); 2)_тенденция към себеразгръщане (фактор "приспособимост за конвергенция").

Първата книга, специално посветена на индивидуалните различия, е "Върху психологията на индивидуалните различия. Идеи върху една "диференциална психология" от **Уилям Щерн** (основоположник на персонализма), публикувана през 1900_г. Задачите на диференциалната психология са формулирани от Щерн така:

*_Разкриване природата и размерите на различията в психичния живот на индивидите и групите;

*_Факторите, определящи тези различия;

*_Как тези различия се проявяват (в лицето, почерка, жеста, мимиките).

На Уилям Щерн принадлежи идеята за оценка на умственото израстване - сравняване на умствената и календарната възраст не чрез изваждане (както е при Бине). Така Щерн създава формулата за изчисление на коефициента на интелигентност, базиран върху тестовете на Бине, както следва:

$IQ = \text{Умствена възраст} / \text{Календарна възраст} \times 100$ (в %).

В САЩ тестирането е стандартна процедура и е високодоходна индустрия. Участието на САЩ в Първата световна война дава силен тласък на употребата на тестовете за установяване на годните за офицерския състав. Използван е ААЕ (Army Alfa Examination), но поради големия брой неграмотни, както и за чужденци, е прилаган и АБЕ (Army Beta Examination), който е невербален.

Този опит е пренесен в училищата и коледжите. Луис Терман пише: "Кои ученици трябва да бъдат тестирани? Всички! Всеобщото тестиране дава гаранции." Особено след 30–те години тестирането масово се използва и при кандидатстване за определени длъжности.

Поставя се въпросът за стандартизация на процедурите и съответно за създаване на правила за тестиране. През 1935_г. се появява списанието "Психометрика", което е нов етап в изследването на индивидуалните различия. **Технологията** на тестирането придобива по-рафиниран характер, а самото тестиране става основа за развитие на множество професии, и то доста доходни.

Опитите за систематично изследване и измерване на индивидуалните различия датират от края на XIX век, но само 20 години след "началото" са изследвани много хора и диференциалната психология вече има специфичен предмет и методи.

II. Основни проблеми и предмет на диференциалната психология.

Всички основни научни източници са единни в мнението си, че диференциалната психология има за **ПРЕДМЕТ**:

1. *Природата и размаха на индивидуалните различия между хората.*

Особено внимание се обръща на различията в психичния статус между големи групи от хора - различия между половете, между големи социални групи в обществото, между човешките раси и др. Това е специфичният предмет на диференциалната психология.

2. Факторите, които ги пораждаат.

Сред факторите, които обуславят и поддържат индивидуалните различия са:

а) наследственост;

б) социално обкръжение (среда);

в) социално-класова принадлежност;

г) културният контекст, в който индивидът се развива.

3. Начините за адекватно измерване на индивидуалните различия.

Възгледите, оформили се в диференциалната психология, могат да въздействат върху обществото и да влияят върху политиката. Междурасовите и междуетническите различия са обществени културни стереотипи, формирани във връзка с изследванията на диференциалната психология. Така например в САЩ в тестовете са били въведени определени отделни норми за чернокожи и бели граждани. Законът за емиграцията в САЩ е забранявал достъп на хора с нисък интелектуален капацитет. Идеята е била, че това ще се отрази зле на общия психически статус на САЩ.

Единомислието по отношение формулировката на предмета на диференциалната психология има своите основания и е научно-обусловено. Диференциалната психология

още от създаването си е почти напълно свързана с прилагането на тестове. Това обстоятелство има двоен ефект:

- От една страна се прокламира само ефектът от изследванията, а ограниченията на получения резултат не добиват популярност, на тях не се обръща внимание. Ограниченията включват информация за това какво не бива да следва от даден тест (като обществен резонанс), в кои групи не бива да се прилага той и т.н.).

Но прилагането на един метод налага отпечатък на една определена безпроблемност, т.е. тестът съдържа едно самореализиращо се фалшиво пророчество - очакването на един резултат реално формира перцепцията за резултата или най-малкото се пресъздава формата на очакването. Всичко останало остава извън вниманието.

- От друга страна изследванията по диференциална психология са специфични и по отношение на друг аспект. Заостреността на вниманието върху индивидуалните различия или върху групите може да създаде впечатление, че различията са ултимативни. Така се заличава общото между хората - социалните стереотипи.

ПРОБЛЕМИ на диференциалната психология:

Диференциалната психология се интересува от разнообразието, изследвано на основата на същите теоретични конструкции, предложени от общата психология и разгледани като универсални за човешката природа. Следователно има две гледни точки върху едно и също нещо, а именно човешкото психично съдържание:

- общата психология се интересува от общите тенденции;

- диференциалната психология се интересува от разнообразието, заключено в общите показатели, както и от факторите, които поддържат различията.

В този си вид диференциалната психология изглежда като служебна дисциплина. Трудно е да се говори за специфичен предмет и методи. Едва когато диференциалната психология се откаже от работата "на парче", а формира собствена теория и обект - теория за индивидуалността на основата на системен модел, както и специфични методи, с които да се установи промяната в ingredientите, когато говорим за взаимодействия между тях в границите на отделната индивидуалност, едва тогава диференциалната психология може да се разглежда като самостоятелна дисциплина.

В общата психология (по нейни данни) са налице знания за всички, но не и за конкретния човек. В диференциалната психология се изработват методите, с които отделният човек се изследва. Тук работим със същите дименсии, с които работят другите клонове на психологията и отчитаме доколко дименсиите са валидни и вярни за отделния човек. Всичко, което правим в диференциалната психология обаче го взимаме като "средно". Така знаем много за "всички", но много малко за отделния човек и всъщност усредняваме.

III. Психология на индивидуалните различия и психология на индивидуалността.

IV. Методи на диференциалната психология.

Както споменахме, трудно е да се говори за специфичен обект и методи. В диференциалната психология се използват два основни метода:

1. Прилагане на тестове (follow up study) - върху цяла популация или група.
2. Лонгитюдно изследване (longitude study) - върху един и същи индивид или група.

(27.10.1995)

Въпрос_2. ИНТЕЛЕКТЪТ КАТО ИНТЕГРАТОР ЗА КОГНИТИВНАТА СФЕРА. ФУНКЦИИ НА ИНТЕЛЕКТА. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ НА ИНТЕЛЕКТА (основни теории и подходи при изследване на интелекта).

I. Първи стъпки в теоретизирането на проблематиката.

Теориите на Галтърн, Бине и Щерн са разгледани в първи въпрос.

II. Факторен подход.

1. За автор на факторния анализ се счита **Чарлз Спирмън**. Той предполага, че всички индивиди притежават общ фактор на интелигентността G (но всеки един от индивидите го притежава в различен размер) и множество специфични фактори S . Индивидът може да бъде определен като умен или не, в зависимост от размера на фактор G , с който разполага. Факторът G е изцяло отговорен за равнището на изпълнение на всякакъв вид задачи и особено на решаване на айтемите в тестовете. Специфичните фактори на интелигентността S са отговорни за изпълнение на отделните видове задачи - аритметични, за пространствени отношения и др. Интелигентността на тестирувания индивид ще отразява едновременно две неща: 1) размаха (размера) на фактор G ; 2) равнището на развитие на отделните специфични фактори. Например изпълнението на аритметични задачи често е функция от фактор G и от специфична математическа способност.

Други психолози подлагат на съмнение съществуването на общата интелигентност. Те вярват, че тестовете за интелигентност пресъздават някакъв набор от умствени способности, които са относително независими една от друга. Метод за получаване на по-прецизна информация относно способностите е т.нар. факторен анализ. Тази математическа процедура се използва за определяне на минималния брой фактори, необходим за измерване на интелигентността. Това става на основата на модела на корелациите между различни тестове. Основната идея е, че тестове, които корелират

във висока степен, измерват една и съща способност. Факторният анализ на набор от тестове показва колко разграничими фактора влизат в мрежата на корелациите и какво е факторното тегло на всеки от тях, както и каква част от общата вариация на тестовете обяснява всеки един от факторите.

Въпреки разнообразието от скали, Дейвид Уекслър вярва, че "интелигентността е обща способност на индивида да действа целенасочено, да мисли рационално и да се справя ефективно със собственото обкръжение".

2. **Луис Търстоун** се противопоставя на Спирмън и го критикува по отношение на идеята за общата интелигентност и за нейното влияние. Търстоун смята, че интелигентността може да бъде разграничена на определен брой първични умствени способности. За да се дефинират те, авторът прилага факторен анализ (чиято процедура е сложна и многостепенна) върху огромен брой различни тестове за изследване на интелигентността. Така той се надява да намери по-икономичен начин за сондиране на факторите и в скалата на Уекслър. След като прави интеркорелациите (съпоставяйки резултатите от един тест с тези от друг тест), Търстоун прави факторен анализ, за да получи базисните фактори. Чрез факторния анализ в началото на 50-те години в няколко стъпки той установява **седем базисни умствени способности** (фактори).
TPMA (Test for Primary Mental Abilities) мери всеки един от следните способности:

а) _разбиране на словесен материал;

б) _плавност на словесния поток (бързо мислене, кръстословици, анаграми, рими);

в) _числови операции и възможности за тяхното осъществяване;

г) _пространствени отношения (възприемане на фигура под различни ъгли);

д) _памет (за вербални стимули);

е)_скорост на възприемане (прилики и различия);

ж)_способност за разсъждение (да се опише правилото на базата на представени последователни серии)

3._ Широко известната концепция за структурата на интелекта на **Джой Пол Гилфорд** разграничава три основни структурни звена:

а)_операции (основни интелектуални процеси, използвани от човека): оценка, конвергентно и дивергентно мислене, памет;

б)_резултати: единици, класове, отношения, системи, преобразувания, следствия;

в)_начини (способи) за представяне на резултатите: образ (семантичен, символен, поведенчески, а по-късно зрителен или слухов) и съдържание. Така Гилфорд чрез комбинация между съдържанието на трите основни структурни звена (5 x 6 x 4) получава набор от 120 фактора, а през 1892_г. с разделянето на образа на зрителен и слухов получава 150 фактора. Всеки от тези фактори се постулира като независим, но има различна степен на независимост - това е именно и слабата страна на концепцията на Гилфорд (вж. Куба на Гилфорд). Той демонстрира голяма част от така изведените фактори. Но като метод за разграничаване на тези фактори той използва т.нар. целева ротация на осите на факторното пространство и точно този метод предизвиква критиката на Хорн и Нап в техните експерименти. Те показват, че при идентифицирането на случайни фактори, без теоретична база, и обработването им с целева ротация може да се постигне същата точност, с която работи и Гилфорд. Т.е. каквито и фактори да се постулират и да се обработят по този начин, ще се получи горе-долу същата точност, следователно има пълен произвол на резултатите. Или: теоретичната част на концепцията на Гилфорд е добра, но процедурата за емпиричното ѝ верифициране не работи. Не отхвърляме теорията, но с тези средства тя не може да се докаже.

Разкриването на интелигентността чрез факторен анализ като процедура не се оказва

добра идея, въпреки че някои от тестовете, създадени чрез факторен анализ през 50-те - 60-те години се използват и днес.

Резултатът от факторния анализ зависи до голяма степен от тестовете, които са взети като база. Дори и при минимална подмяна на тестовете, резултатите се променят, следователно факторите не са независими. Освен това няма консистентност за броя и съдържанието на факторите, което също поражда съмнение към факторния подход (пълна липса на консистентност във факторната структура - Кетъл предлага два фактора, а Гилфорд - 150). От друга страна, едва ли може да се извлече структурата на интелигентността само на базата на математическа процедура, следователно проблемът с факторния анализ не е само в психометричните характеристики на резултатите, а в допускането, че природата на интелигентността може да се разкрие чрез математическа и статистическа процедура.

Стърнбърг казва: "Аз вярвам, че повечето факторни модели са взаимно допълващи се. Ротацията е предмет на убедителност." При факторния подход, когато предлагаме тестовете, имплицитно залагаме някаква теория, след което с математическа процедура извличаме от тестовете нещо, което може и да го няма, но все пак факторният анализ мери само това, което е заложено. Получава се порочен кръг и се стига до изявлението на Боринг от 1923_г., че "интелигентността е това, което тестовете за интелигентност измерват". Много е трудно да се видят каквито и да е основания за подбора на тестовете.

4. Интересен е подходът на **Реймънд Кетъл**. Той внася уточнение в разбирането на Спирмън за общата интелигентност G. Кетъл смята, че фактор G има два аспекта:

а)_кристализирала интелигентност - натрупано знание и умения за опериране със знания;

б)_флуидна интелигентност - разбиране в нови ситуации и умения за обработка на нова информация.

Кетъл обръща внимание върху проблемите за взаимодействието между интелекта, от една страна, и мотивацията и темперамента, от друга. Според него интелигентността

може да се повлияе от мотивацията или темперамента. Кетъл показва участието на конкретни умствени способности в конституирането на мотивацията и личностните свойства. Той е изкушен и от проблемите на интелигентността и обществото като цяло - интелектуалните ресурси на обществото и умениято или неумението те да бъдат използвани, и по-точно разпределението им за различни цели на обществото и ефекта им върху общественото развитие (т.нар. управление на човешките ресурси). Кетъл е загрижен за използването на човешките ресурси, той смята, че обществото буквално ги пилее. Той допуска обаче, че флуидната интелигентност не зависи от обществото, в което човек живее, че не зависи от културния контекст и създава тест, освободен от културни влияния.

III. Информационен подход.

(от 3.11.1995)

До 1960 г. изследванията на интелигентността са доминирали във факторния подход, но с развитието на когнитивната психология и информационните модели (компютърната метафора на ума) се налага нов подход в изследването на интелигентността. Новият подход към разбирането на интелекта се свързва с разбирането на интелигентността в термините на когнитивните процеси, които се извършват, когато човек е интелектуално активен. В информационния подход към интелигентността от значение са следните въпроси: Какви ментални процеси са включени при изпълнението на задачите от различните тестове за интелигентност? Колко бързо и точно се извършват тези процеси? Върху какви репрезентации на информацията са основани (с какъв материал работят)? Привържениците на информационния подход се опитват да идентифицират менталните процеси, които служат за основа на интелектуалното поведение, защото индивидуалните различия зависят от различните процеси, които индивидите "избират" за осъществяването на конкретна интелектуална задача. Интересуват се от това как точно индивидите идентифицират необходимите различни ментални процеси (основа на индивидуалните различия) и какви компоненти използват, за да осъществят тази идентификация, както и от скоростта и точността на прилагането на процесите.

Един от най-известните представители на информационния подход е **Робърт Стърнбърг**

Теорията му се причислява към т.нар. системни теории. Стърнбърг създава **ТРИАРХИЧНИЯ МОДЕЛ НА ИНТЕЛИГЕНТНОСТТА**, който предполага наличие на определена система от ментални процеси, които оперират по организиран начин (канон), за да продуцират отговорите при решаването на тест за интелигентност.

Триархичната теория се опитва да обедини три основни сфери на действие на интелигентността:

1. *Взаимоотношения с вътрешния свят на индивида* (индивидуалните механизми на ума, които осъществяват интелектуалното поведение).

2. *Взаимоотношения с външния свят на индивида* (употребата на тези механизми във всекидневния живот с цел да се постигне интелектуално съответствие с обкръжението).

3. *Взаимоотношения с опита* (синтез на взаимоотношенията - преход между вътрешния и външния свят на индивида, преминаване на "вътрешно" към "външно" и обратно).

Измеренията на интелигентността във вътрешния свят на индивида са свързани с *компонентите като информационно-процесуални механизми*, които осъществяват интелектуалното поведение. Всеки компонент има три съществени

характеристики

:

а) продължителност;

б) трудност;

в) вероятност за осъществяване.

Характеристиките са относително независими една от друга. Реализацията на един компонент може да отнеме много време, но всъщност компонентът сам по себе си да е лесен. Теорията се нарича "триархична", защото постулира три основни вида компоненти, три равнища на обобщеност и т.н. йерархии, съставени от три елемента.

Компонентите могат да бъдат класифицирани според функцията и равнището на обобщеност. Основни **видове компоненти според функцията им:**

1) Метакомпоненти.

Те са най-високо стоящи в йерархията на оперативните звена. Натоварени са със следните функции: планиране, контрол, оценка на извършеното. В този клас са включени следните отделни компоненти:

- детекция на това, в какво се състои проблемът и взимане на решение за природата му;
- селекция на по-ниско стоящи компоненти, с чиято помощ може да се реши проблемът (при неправилен подбор на низшите компоненти може да се вземе и неправилно решение);
- формиране на стратегия за комбиниране на избраните по-нискостоящи процеси (които са субкомпоненти);
- избор на ментална репрезентация, чрез която компонентите и стратегията могат да действат заедно;
- взимане на решение за разпределяне ресурсите на вниманието;
- контрол върху процеса на решаване на задачата (проблема);
- сензитивност по отношение на обратната информация за крайния резултат.

2) Компоненти на изпълнението.

Тези компоненти имат функцията да реализират инструкциите на метакомпонентите. Тук става въпрос за решаване на задача, начертана от по-висше равнище. Компонентите на изпълнението са в голямо количество и имат свойството да са стабилни и да се организират в етапи на решаване на задачата, които етапи са стабилни в широк спектър задачи. Етапи на решение на задачата:

- декодиране на стимулите (Занимава се с първоначално възприемане и запазване на информацията. Качествените и количествените промени в тези декодиращи компоненти са основен източник на интелектуалното развитие.);

- комбиниране на стимулите и тяхното сравнение (Занимават се с търсене на общото и различното в информацията, като се опитват да я съвместяват);

- намиране на отговор на поставена задача (Има служебни функции и се състои в сравнение на получената информация с условието на задачата). Компонентите в декодирането на отговора зависят от първите два типа компоненти.

3) Компоненти за придобиване на знания.

Стърнбърг допуска, че има разлика между декларативно и процесуално знание. Три основни компонента са заети в усвояването на двата типа знание:

- селективно декодиране: отсяване на релевантната от ирелевантната информация, защото при възприемането на една проблемна информация тя е смесена с ирелевантна информация. Отсяването е основа на индивидуалните различия.

- селективно комбиниране: оформянето на отделните елементи от селективното декодиране в единно цяло.

- селективно сравнение: съотнасяне на новопридобитата информация с получената в миналото.

За да можем да разберем вътрешния свят на индивида, когато той се опитва да усвоява средата, трябва да анализираме скоростта на тези процеси.

Компонентите могат да бъдат класифицирани в съответствие с три **равнища на общност**:

1)_общи компоненти, необходими при изпълнението на всички задачи от даден универсум.

2)_компоненти, съотносими само с даден клас задачи.

3)_компоненти, съотносими с уникални задачи.

Следователно съществува общ и специфичен интелект (Спирмън!). Всички компоненти формират единно цяло, функционират с различна степен на ефективност и интензивност; това е основата на индивидуалните различия. Теорията на Стърнбърг почива на огромно количество експериментален материал. Серия от аналогии (на съществителни имена) установява, че "критични" са селективното декодиране и селективните сравнения. В зависимост от това доколко са ефективни декодиращите стратегии, толкова по-бързо настъпва и втората част от аналогията. Всяка една идея е подкрепена с конкретен материал от серия експерименти. Индивидуалните различия принципно се градят върху декодирането и сравнението. Хората с високи резултати от решаването на аналогии имат по-точни ментални репрезентации, имат нужда от по-дълго време за декодиране и дават по-точни отговори. При по-добра декодираща стратегия в резултат се получава и по-ефективно решение.

Взаимоотношенията на интелигентността с външния свят на индивида са развити в т.нар. контекстуална парадигма на Стърнбърг, който казва: "Аз виждам интелигентността като умствена активност за целенасочена адаптация към реалния свят, като извор на собствена среда и формиране на обкръжението, което съответствува на живота на даден индивид". Интелигентността се разглежда в термините на поведението, съпоставено с три основни категории - реален свят, релевантността на индивида към конкретната ситуация и целенасочеността. Интелигентното поведение се реализира чрез три процеса, поставени в йерархична зависимост:

- *адаптация* към обкръжаващия свят за постигане на добро равнище на съответствие между себе си и непосредствената среда.

- ако по някакви причини това равнище е по-ниско от желаното, то може да бъде определено като дезадаптация. Ако адаптацията не е възможна, или по някакви причини не е желана, *се избира алтернативна среда*, с която съответствието ще е по-комфортно. Този избор също е проява на интелигентност и има преки последици за защита на собствената личност.

- в случай, че нито една от двете алтернативи не доведе до резултат, би трябвало да се използва трети механизъм за реализиране на интелигентно поведение, а именно - *формирание на средата* от страна на индивида, целенасочено въздействие на субекта върху обкръжението с цел промяна (редефиниране) на неговите параметри.

Въпреки че тези механизми се прилагат в изброения ред (т.е. те са йерархични), не е изключено този ред да бъде променен.

Особено място заемат в теорията на Стърнбърг и въпросите за релевантност (адекватност) на поведението по отношение на културния контекст (съобразно нормите и очакванията, породени от културата). Адекватността на поведението спрямо културния контекст е основен показател на интелигентното поведение. В различни култури едни и същи действия могат да имат различно тегло при оценка на интелигентността. С предимство се развиват онези аспекти на интелигентността, които

са с особено значение за конкретната култура.

Последният аспект от тази теория е за **взаимоотношенията на интелигентността с опита на индивида**. Тези взаимоотношения се експлицират чрез задачите, с които личността се справя. В тази посока са диференцирани две базисни интелектуални умения:

- способност за справяне с нови ситуации и с новите изисквания на ситуацията.
- способност за автоматизиране на процесите на обработка на информацията (от значение е как процесите се автоматизират, както и с каква скорост в новата ситуация човек е в състояние да използва процесите без необходимостта от съзнателен контрол). Важно е да се разбере дали индивидът се справя с новостта на една ситуация чрез разбиране или чрез действие.

За проява на интелигентно поведение се смята ефикасното преминаване от съзнателен контрол върху новите операции към автоматизация на новите операции за кратко време. Тестовите за интелигентност трябва да измерват поне едно от двете базисни умения.

Концепцията на Стърнбърг дава една базисна алтернатива на съществуващите дотогава подходи (психометричния и факторния), и то не само по отношение на вътрешната консистенция, а така също и в сферата на методите на изследване, но преди всичко с теоретичното осмисляне на проблематиката. Особено ценно е консолидирането на емпиричните данни в едно наистина обемно цяло. Показано е реалното взаимодействие между компонентите и детайлно са проследени механизмите на осъществяването им. Взаимодействието на новото, нестабилното, носеното отвън и на стабилното, което идва отвътре в тази теория е много добре разгледано.

Екологичната валидност, приложена спрямо тест, се отнася до въпроса дали той наистина измерва това, което постулира, че измерва, а екологичната валидност, приложена спрямо теория, отговаря на въпроса дали теорията е в състояние да обясни реалното поведение на човека в реалния живот. Екологичната валидност дава отговор за успешността, ефективността, адекватността на поведението, ефекта му върху

обкръжението и т.н. Екологичната валидност на теорията на Стърнбърг е висока. Чрез този подход се преодолява диктатът на психометричния подход към интелигентността.

IV. Концепцията на Хоуърд Гарднър - т.нар. модуларен подход - е теорията за множествената интелигентност (multiple intelligences).

Преводът на наименованието на теорията на Гарднър всъщност би трябвало да бъде "теория за множествените интелигентности".

През 1983 г. Гарднър публикува книга на тази тема, която е един оригинален подход към интелигентността. В този труд Гарднър предлага трите основополагащи принципа на своята теория:

1_ принцип - отхвърляне на гледната точка, че интелигентността е унитарен обект (единно цяло). Според Гарднър има *множество видове интелигентности*, които са субстанциарно различни една от друга:

а) лингвистичен вид;

б) логико-математически вид;

в) пространствен вид;

г) музикален вид;

д) кинестетичен вид;

е) личностен вид (интра- и интерличностен).

Първите три вида интелигентност са от конвенционален тип.

Всеки един от тези видове интелигентност се състои от множество способности и представлява отделна система със собствени функции, различни от функциите на всички останали.

2_ принцип - тези видове интелигентност са *независими един от друг*. Следователно способностите, оценявани в рамките на един вид не са в състояние да предвидят способностите в някои от другите видове, дори и за един и същи индивид. А когато даваме заключение по един от съществуващите тестове, ние говорим за интелигентността като цяло и не можем да съдим за отделните видове интелигентност.

3_ принцип - постулира *взаимодействие между видовете интелигентност*. Въпреки че видовете интелигентност са независими един от друг, нито един от тях не може да извърши който и да е акт, без участието на останалите, следователно, но това не означава невъзможност за съвместни дейности, следователно различието и обособеността на всеки вид не означава липса на съдействие и невъзможност за извършване на съвместни действия. Или: и най-простите действия са възможни именно на третия принцип за взаимодействие между типовете интелигентност.

Гарднър предлага **осем критерия** (определени основания) за идентифицирането на основните типове интелигентност:

1_ критерий - всеки от основните видове интелигентност е локализиран в определена част на мозъка. Съществува възможност за изолирането на тези части вследствие на изследвания върху пациенти с локално увреждане на мозъка (естествено или насилствено). Всеки един от основните видове интелигентност има свое собствено представителство в определена част от мозъка, отговорна за извършване на определен вид функции.

2_ критерий - наличието на лица с умствена недостатъчност, които разполагат с особено добри познания и с успех се справят с конкретни умствени задачи в определени области (например извършват наум операции с многоцифрени числа). Тук става въпрос за развитие на специфична сфера, и то развита сама по себе си. Това може да бъде

доказано и от обратната страна - при деца, които не могат да се обучават в една сфера за сметка на друга. Това е свидетелство за независимото развитие на определен вид интелигентност.

3_критерий - наличието на идентифицируем набор от базисни операции, с които се осъществява даден вид интелигентност. Идентифицирането на базисните операции на типа интелигентност е една от стъпките за разграничаването ѝ.

4_критерий - наличието на различима, отделна история на развитието на определен тип интелигентност. Експерименталните изследвания на развитието на отделните индивиди по протежение на живота им дават доказателства за наличие на способности, характерни за даден тип интелигентност. Има модел на развитието, специфичен за всеки вид интелигентност. Всеки тип интелигентност притежава етапи на развитие, характерни за всеки човек (зрялост на определения тип интелигентност).

5_критерий - наличието на еволюционна история и еволюционна правдоподобност. Всеки тип интелигентност има корени милиони години назад в историята на човечеството (пример - пеенето на птиците може да се свърже с музикалната интелигентност и т.н.).

6_критерий - наличието на доказателства от психологически експериментални изследвания за разграничаването на една способност от други такива.

7_критерий - доказателства от данните на психометричните изследвания. Според Гарднър тестовете за интелигентност не винаги измерват това, което заявяват, че измерват, а много повече или много по-малко от него. Особено неадекватни за измерване на интелигентността според Гарднър са т.нар. "лист и молив" техники, които препятстват съдържателното измерване на различните типове интелигентност.

8_критерий - наличие на самостоятелна система от символи за всеки тип интелигентност (това положение го има и при Гилфорд). Системите от символи са се развили като потребност от **самоизява на всеки вид интелигентност:**

а) *лингвистична интелигентност* - способности, свързани с четене, писане, говорене и слушане на речта. Има и специфична област на мозъчната кора с функции за съставяне на граматично подредени изречения. При увреждане на тази област индивидът разбира изреченията, но не може сам да ги продуцира (център на Брока).

б) *логико-математическа интелигентност* - способности, свързани с решаване на математически задачи (изчисления от всякакъв характер), намиране на доказателства, причинно-следствени връзки и др. Пример за смесване на двата типа интелигентност е решаването на словесни математични задачи.

в) *пространствена интелигентност* - има функция да осъществява ориентация в пространството, да оценява пространствените отношения между обектите и възможностите за манипулация с отношенията. Този тип интелигентност е съществен при визуалните изкуства (особено при дейности, свързани с ментално пресъздаване на отношенията в определено пространство - например архитектура).

г) *музикална интелигентност* - позволява да се улавят ритъмът и хармонията на звуковете и е основа за оформяне на музикална компетентност. Свързана е не само със създаване, но и с идентифициране на отношенията между звуците, на архитектурата на музикалната фраза, с анализа на звуковите обекти - не само със създаването на музикални произведения, но и с разбирането им. Музикалната интелигентност е универсална и се отнася за хората от всички култури. Тя е и сред първите възникнали типове интелигентност.

д) *телесно-кинестетична интелигентност* - свързана е с използването на собственото тяло или отделни негови части за осъществяване на намерения (идващи отвън) или за решаване на определени задачи. Този тип интелигентност извършва контрол над телесните движения и се характеризира с умение да се манипулира с обектите с финес (пример - гимнастици, танцьори и др.).

е) *личностна интелигентност*. Двете форми на личностната интелигентност може да се третираат самостоятелно, въпреки че са аспекти на едно и също нещо.

- *интраличностен аспект*: способност да се отразява вътрешния (собствения) свят на

човека, да се разбират и адекватно да се пресъздават в думи емоциите, които човек изпитва, мотивацията, която има и всички останали аспекти на психичния живот, както и за планиране и контрол на собственото поведение. Интраличностната интелигентност е умение човек действително да разбира и контролира себе си и да борави адекватно с информацията, която се намира вътре в него. Ако не е в състояние да прави това, индивидът има известен интелектуален дефицит.

- _интерличностен аспект: свързан е с умението да се забелязват и разбират потребностите и намеренията на другите хора, да се разбират настроенята им и адекватно да се идентифицират мотивите, които стоят зад тях. Един модел за неадекватен междуличностен интелект е т.нар. **грешка на атрибуцията**: когато при определена поведенческа ситуация, това, което идва от ситуацията се приписва като личностно свойство на участник (пример - ако в дадена ситуация човек е проявил агресивност, тя не бива да се приписва автоматично като негово личностно свойство, защото е много вероятно човекът изобщо да не е агресивен по природа). Особено трябва да се внимава за допускане на грешка в атрибуцията в рамките на формалните общности, където има определени изисквания, норми и други правила - тези общности имат диктат на ситуацията. Това винаги трябва да се има предвид. Затова на хората не бива да се слагат "етикети" съобразно ситуацията, защото това много често създава негативни настроения и вражди между хората. Адекватната междуличностна интелигентност изисква умения да разбираш докъде е личността, а откъде е диктатът на ситуацията. В никакъв случай не бива да се обобщава, че даден индивид е по принцип лош, по принцип агресивен и т.н. Интелигентността по определение изисква поведенчески компонент, тя трябва да се прояви, важното е как.

(3.11.1995)

ОБОБЩЕНИЕ върху Гарднър:

Поради различия в наследствеността и в условията на живот, различните индивиди ще развият различни способности в различна степен. В модерните общества лингвистичната, логико-математическата и пространствената интелигентност е високо ценена. Исторически и онтологични изследвания показват, че музикалният и кинестетичният интелект са били много ценени в миналото. Изводът на Гарднър е, че дейностите, предлагани от културата, оказват влияние върху развитието на даден тип интелигентност.

Наличието и степента на развитие на даден вид интелигентност в определен индивид касае успеха му в конкретни области от живота, като при това след анализ на видовете му интелигентност, житейският успех до голяма степен може да се предскаже.

Изследването на интелигентността в интра- и интерличностен аспект може да помогне за обяснението на факта но не можем да предвидим успеваемостта в живота чрез тестове. Хора с висок IQ търпят "обществен провал", както и че хора с по-нисък IQ стават харизматични личности. Изследването на интелигентността в множеството ѝ аспекти, може да доведе до по-широко разбиране на това, което се нарича "интелигентност".

V. Биоекологичен подход на Стефан Сиси

Авторът казва: "Индивидуалните различия в индивидуалното развитие се разбират най-добре в биоекологична рамка, състояща се от три широко разбирани компонента, първите два от които са повлияни от ситуирането във времето на опита от сензитивните етапи на развитието. Има не само един когнитивен потенциал G, който стои зад повечето или зад всички когнитивни процеси, а съществуват множество когнитивни потенциали и второ, ролята на контекста следва да се дефинира широко и да обхваща мотивационни аспекти, социалните и физически аспекти на определена среда и т.н., както и степента на разработеност на сферата от знания, в която задачата е въввлечена."

Според Сиси съществува фундаментална неотграничимост на знанието от способността, следователно когнитивните потенциали непрекъснато ползват базата на способностите.

Знанията и способностите са взаимно зависими и взаимно продуциращи се - това е същността на подхода на Сиси. Според него много трудно може да се направи разграничение на интелигентността, защото ако разграничим един процес, трябва да имаме предвид и всички останали. Сиси обръща внимание върху структурата на интелигентността, като посочва, че съществува множественост на интелектуалните потенциали, които се проявяват чрез когнитивната сложност и с необходимост включват структурите на познанието.

Анализа на влиянието на контекста Сиси извършва в два плана:

-_биологичен субстрат;

-_социално обкръжение.

Между тях не трябва да се търсят разграничения, а взаимодействия. Влиянията на социалната среда върху интелигентността са по отношение на: 1)_социалния статус (изискванията на средата); 2)_ценностната система, внушена от родителските стилове на възпитание; 3)_ролята на продължителността на пребиваване в училище (до каква степен на образование стига индивидът); 4)_стремежа към успех в живота.

Ролята на личностните фактори в развитието на интелигентността е представена чрез концепцията за мотивацията като кристализирал модел на интелигентността. Фундаменталното наблюдение, че знанието е сензитивно за контекста, дава възможност да се направи следното заключение:

-_съществува не само един фактор G, а множество фактори;

-_ролята на контекста е съществена не само за началния период от развитието, но и в периода на самото тестиране;

-_съществува фундаментална неразличимост между знание и способности.

Интелигентността се релативизира при Стърнбърг и Сиси - не е ясно докъде свършва интелигентността и доколко тя е функция в цялостното психично развитие. Те показват ограниченото влияние на различните видове интелигентност, разкриват нови аспекти на интелигентността и нейната динамика. От нещо почти неизменно интелигентността става функция от съчетанието между много фактори в целия човешки живот. Измереното от тестовете е само моментно състояние на една динамична система. Такъв

анализ на интелигентността дава нова трактовка на нейните функции. Тестовете отразяват само една-две от основните функции на интелигентността. **Основни функции на интелигентността**

:

1. _Опознаване на заобикалящия свят чрез мислене и логично разсъждение.

2. _Учене и извличане на полза от опита.

3. _Адаптация към непостоянството на променящия се свят (адаптация към промени в обкръжението и към степените на неопределеност).

4. _Осигуряване на максимална самоактуализация и успех в реалния свят.

5. _Мотивиране на себе си за експедитивно осъществяване на задачите, които трябва да бъдат извършени.

6. _Разбиране на собствения вътрешен свят, както и на съдържанието на постъпките на другите хора.

Първите две функции описват "академичната интелигентност".

Функции 3 и 4 описват "практическата интелигентност".

Петата и шеста функция са основа на личностната интелигентност.

Традиционните методи за изследване засягат академичната интелигентност, като резултатите не са особено валидни. Това дава възможност да се допусне, че оценката на интелигентността, измерена сега "е моментно състояние на част от интелигентността! Както отбелязахме, стандартните тестове отразяват само една-две от функциите на интелигентността, а алтернативни методи все още няма. Следователно трябва да се запитаме как следва да се прилагат тестовете?!

(10.11.1995)

Въпрос 4. ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА ПРИЛАГАНЕТО НА ТЕСТОВЕТЕ ЗА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ: УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА С ТОЗИ КЛАС ТЕСТОВЕ. ОГРАНИЧЕНИЯ, ВАЛИДНИ ПРИ ИНДИВИДУАЛНАТА ДИАГНОСТИКА.

I. История.

Когато през 1904 год. френският психолог Алфред Бине (в сътрудничество с Теодор Симон) започва своята работа, той прави опит да създаде система от задачи, чрез която да се разграничават умствено изоставащите деца от нормално развиващите се, т.е. той избира един чисто прагматичен подход. В кратките задачи, отнасящи се до обикновения живот, според Бине ще се проявят основните процеси на разсъждение - насочване, разбиране, откриване на несъответствия, адаптация, корекция.

Според Бине интелектуалното развитие е процес, който не включва в себе си усвоените знания, навици и умения (не зависи от обучението). Според Бине и Симон умственото развитие е процес на съзряване, за който са валидни общите закономерности на биологичното развитие. С други думи, психичното развитие е форма на биологично съзряване на дадени функции и възможности. Установеният факт, че в дадена възраст децата не могат да решават определени задачи, че една част от тях решават задачи и за по-възрастни, а други не могат да решат задачи и за по-малки от тях, води до въвеждането на понятието "умствена възраст". Логически то се поражда от понятието "хронологична (календарна) възраст". В несъвпадането на тези две възрасти е открит критерият за дефиниране на децата като "нормално развиващи се" и "умствено изоставащи".

Според Бине неговата метрическа стълбица предполага използването на функции на интелигентността, които не се придобиват пряко в училище и съответно аспектите пряко свързани с обучението са отстранени. Тестовите се прилагат индивидуално от тренирани специалисти, като посоката е от по-лесни към по-трудни задачи. Скалата на Бине дава възможност чрез изследване и "смесване" на различните способности да се установи общият потенциал на детето, екстрахиран в едно число. Скалата има емпиричен характер.

Скалата на Бине-Симон има три версии:

- 1905_г. скалата е представена като метрическа стълбица за измерване на интелигентността, в която задачите са подредени по трудност.

- През 1912_г. (една година след смъртта на Бине) немският психолог Уилям Щерн конструира понятието "интелектуален коефициент" (IQ), произведен от съвпадението и несъвпадението на умствената и календарната възраст.

- Скалата на Бине и Симон се реализира и адаптира към условията на САЩ от американския психолог Луис Терман и неговите сътрудници от Станфордския университет. Терман прави най-съществената преработка на методиката, извършена през 1916_г. и усъвършенствана през 1937 и 1960_г. заедно с М.Мерил, известна под названието "Станфордска ревизия".

Тестът на Бине и Симон е система от нарастващи по трудност задачи за деца от 3 до 13 години. Когато една задача може да се реши с успех от 75% от децата в дадена възраст, то тя се приема като нормална за възрастта, в някаква степен за "норма" за възрастта, клоняща към 100%. Така са се формирали възрастовите норми за интелектуална трудност. Бине решава да присвои възрастово измерение на всяка задача (минималната възраст, на която една задача може да се реши). Детето започва да решава теста със задача, предназначена за по-ниска от неговата биологична възраст и в решаването на задачи стига до там, откъдето нататък не може да реши нито една задача. Възрастта, съответна на последната решена задача, е УМСТВЕНАТА ВЪЗРАСТ. Според Бине интелигентността е равна на разликата между умствена и календарна възраст. Ако умствената възраст е значително под календарната, то това се приема като умствена недостатъчност.

Началото на тестирането на интелигентността всъщност е историческа случайност, породена от практическата необходимост за разграничаването на деца "в норма" и на деца с умствена недостатъчност от гледна точка на разпределянето им в училищата.

Чрез дейността си Бине и Симон освен, че решават конкретни практически проблеми и стигат до обективация на данните чрез излизане от руслото на самонаблюдението, още в този ранен стадий набелязват съществените особености на интелигентността като сложен психичен феномен. Те предлагат едно хипотетично определение на интелигентността: "Тази способност е за разсъждение, с други думи казано - здрав смисъл, практически смисъл, инициатива, способност за приспособяване към обстоятелствата". По-късно Бине идва до по-разгърнато определение, в което включва три компонента: а)_тенденция да се приеме и поддържа определена насока (на дейност); б)_способност за адаптация при постигане на определена цел; в)_способност за самокритика.

Тестирането на интелигентността има големи последици в нашия век. Трябва да разгледаме мотивите на Бине, за да видим дали "трагедиите" вследствие от използването на тестовете биха могли да се избегнат. Не трябва да се забравя, че Бине всъщност е теоретик, докато неговата скала има практическа насоченост. Има много учени, които работят по емпиричен начин, но не се придържат към някаква теория. През 1906_г. в "Психология на разсъдението" Бине сам критикува първите си твърдения и се отказва от тях, като отрича възможността за теоретична стойност на скалата.

При използването на тестовете за интелигентност (в частност скалата на Бине) трябва да се спазват **три базисни принципа**:

1._Полученият коефициент на интелигентност е само практически показател, който не дава възможност за каквато и да е теория за интелекта. Следователно този коефициент не определя нищо наследствено или постоянно.

2._Скалата е суров емпиричен показател за идентификация на лека форма на умствено изоставане и трудно обучаеми деца, които се нуждаят от специална помощ. Скалата не е инструмент за ранжиране на нормални деца.

3. Каквато и да е причината за трудностите на тези деца, те са идентифицирани като нуждаещи се от помощ и ударението е върху потребността от специален тренинг. Ниските показатели не могат да се използват за етикетиране на децата като неспособни по рождение, а трябва да са насока за необходимостта от поставянето им при адекватни условия.

"Ако принципите на Бине бяха спазвани, щяхме да избегнем негативните последствия", казва Стивън Гоулд в книгата си "Неправилното измерване на човека" (1981). Но така или иначе, дори и днес, в много училища в САЩ тестовете за интелигентност се използват по предназначение.

II. Злоупотреба с тестове за интелигентност.

Първият популяризатор на теста на Бине в САЩ е Годард. Той превежда тестовете и ги употребява за общи цели при всякакви случаи. Според него интелектът е вроден. Целите на Годард е разграничаването на хората с умствен дефицит и опазване на американското общество от разпространяването на тази "напаст" - умствената изостаналост. Вследствие на това спрямо умствено непълноценните според теста хора са взети сегрегационни мерки. Според Годард хората с антисоциално поведение са умствено изостанали. Той използва т.нар. интуитивни изследователки. Ако те решат, че лицето изглежда ненормално, на човека се дават тестовете. Тази методика се е прилагала най-вече спрямо емигрантите, като определен брой от всяка националност е задължена да попълва теста. Оказва се, че от около 150 души 79 - 87% получават коефициент, по-малък от този за 12-годишна възраст. Всичко това довежда до държавна политика на ограничаване на емигрантството със съответния държавен акт от 1924 г.

Луис Терман пренася скалата на Бине в по-изчистен вариант и напълно пренебрегва изискванията за ползване на скалата, не прилага тестовете в условията, в които ги е използвал Бине. Терман адаптира теста за американските условия, като го прави "пазарен". Той прилага скалата на Бине върху всички възрасти (а както казахме тя е за деца от 3 до 13-годишна възраст), дори до 60 години, като включва повече айтеми (от 44 ги прави 90). Освен това скалата придобива нова насоченост: 1) не само откриване на "проблемните" хора, но и много високо интелектуално надарените; 2) пряко е насочена към ранжиране на хората според способностите им по отношение на интелигентността. Въпросите в теста се отнасят до ситуации от ежедневието. Верните

отговори съответстват на стила на живот на бялото население в САЩ, което очевидно е много субективна методика. В този смисъл верните отговори се награждават, а оригиналността се наказва. Терман разглежда IQ като вроден и даден веднъж завинаги. В своята страна Терман е авторитет, защото предлага нов подход с мощни възможности. Той въвежда и идеята за определяне на социалния статус на хората по техния IQ.

По-нататък практиката на оценяване на индивидуалните различия според интелигентността на хората придобива широк размах. Само за 20 години тестовете за интелигентност навлизат в различни области на социалната практика - при приемане в училище, при постъпване на работа и др. Масовото тестиране става високо доходна индустрия. През Първата световна война, чрез ААЕ (Army Alfa Examination) и АБЕ (Army Beta Examination) са определяли висок или нисък ранг да заеме всеки от военнослужещите. Този опит от армията е пренесен и в училище. Тази широка практика предизвиква въпроси за стандартизацията на тестовете, за създаване на правила за тестиране. Решаването на тези въпроси отнемат 30–40 години. До 80–те години все още са били водени съдебни дела на хора, несправедливо оценени по тестовете за интелигентност, защото чрез стойността на IQ те заемат различни постове в обществото.

Основен е въпросът какво може и какво не може да се прави с тестовете за интелигентност. Има голяма разлика между подбора на задачите за различните цели - задачите са качествено различни. Валидизирането на нови тестове е ставало на база на предишните.

Психометрична оценка на основните тестове за интелигентност.

1. _Скала Станфорд-Бине (тестовете на Бине и на Терман). Последната актуализация на скалата е от 1986_г., при което не се изчислява умствената възраст, а има наличие на четири субтеста.

- _словесно разбиране (речников запас, разбиране, разбиране на абсурди в изречения, отношения между думите);

-_разсъждение в цифри (смятане, числови редици, равенства);

-_абстрактно визуално разбиране (основен анализ на патерни, копиране на геометрични фигури), заимствано от Кетъл и Рейвън;

-_?кратковременна памет - за изречения, числа, обекти.

Скалата има значителна надеждност - 0,9 (при две измервания).

Валидност - 0,4 (за училищни постижения).

Ако критерият за интелигентността е успехът в живота или социалният статус на личността, то интелигентността трудно се определя еднозначно.

Скалата е стандартизирана за български условия от Г.Пиръв (1976).

2._Скала на Уекслър (за деца и възрастни).

Скалата съдържа 11 субтеста в два блока:

Първи блок - вербален: обща осведоменост, разбиране, повтаряне на числа, аритметична мисъл, намиране на сходства, речников запас.

Втори блок - невербален: допълване на картини, сглобяване на фигури, мозаечна проба (подреждане на фигури), използване на шифър.

Надеждност - 0,91.

Валидност по критерий "училищни постижения" - 0,60.

Немската версия е от 1956_г. Българската стандартизация е от 1979_г. (Кокошкарлова).

3._Тест на Рудолф Амтауър.

Не е стандартизиран за България.

4._Прогресивни матрици на Рейвън.

5._Личностен въпросник на Р.Кетъл (16PF).

Всички тези класически тестове имат добри психометрични характеристики, но са уязвими от културния контекст. Подборът и видът на задачите зависят от културната обстановка. Справедлив е въпросът дали тези тестове могат да се използват в нови културни условия. Особено вербалната част е до много голяма степен повлияна от езика. Несправянето с изискванията на теста НЕ ДАВА адекватна информация, докато не се анализира матерния език на изследваното лице по отношение езика на теста, т.е. прилагането на тестове в нови културни условия изисква не само превод, но и съобразяване с новите условия. Задачите трябва да са "съшити" с новите условия. Резултатите от изследването в САЩ, при което в теста вместо английски език се използва сленг (негърски жаргон), показват, че лицата, за които сленгът е матерен език имат до 20 точки повече от бялото население. Тогава уместно е предположението, че бялото население има до 20 точки повече от същия тест, но на английски език. Тогава къде е резонът да се приравняват резултатите от тестовете за интелигентност на хора с различен от английския матерен език?

Именно за да се редуцират тези влияния, Кетъл прави опит за създаване на свободни от културни влияния тестове, които са невербални, и в които се решават задачи с геометрични символи, числа, последователност от действия. Но решаването и на тези задачи е зависимо от културно-историческите условия, в които задачите са създадени, въпреки че самата идея за тест, освободен от културни влияния е добра. Но едва ли може да се състави тест, който реално да бъде освободен от тези влияния.

Злоупотреба с тестове за интелигентност в съвременния свят

В годишника на Оскар и Уела Бърнс от 1985_г. се прави критика на изнесените на пазара тестове поради тяхната дискриминираща роля. Според тях съществуват много тестове, които никога не трябва да излизат на пазара, и които по правило са несъобразени със стандартите. Причините за използването на такива тестове и интернализирането на измерването на интелигентността, преплетено повече с интересите на транснационалните компании, пласиращи тестове, отколкото с научните мотиви за използването им. Т.е. набляга се на контрола върху цената на тестовете, а не върху научната им стойност.

III. _Значение на тестовите стойности по IQ при индивидуалната диагностика.

Адекватното разбиране на тези стойности на практика има много голямо значение. Ограничения при тълкуването на резултата:

1. _IQ отразява моментното състояние на една сложна система и в никакъв случай не може да се приема като вроден и неизменен. При нееднократно измерване резултатите са в определена "зона на постижения", която в по-голяма степен съответствува на възможностите на индивида, отколкото който и да е индивидуален резултат. Тук става въпрос за т.нар. стандартна грешка на измерванията. Или, когато получим една стойност на постижението на дадено изследвано лице, то се разполага някъде по кривата на нормалното разпределение за всички изследвани лица - това е т.нар. стандартна оценка на измерването, но реалната ѝ оценка на изследването всъщност не е едно число, а е една зона, индивидуалното постижение също има стандартно отклонение (плюс-минус две единици). Зоната на постиженията на всеки отделен индивид също е представена в нормално Гаусово разпределение, затова се и получава вариацията в резултатите на едно и също изследвано лице.

При анализа на резултатите трябва да се търси не точният показател, конкретното число, а стандартната грешка на измерване на това постижение - зоната около това постижение, която стандартна оценка на измерване трябва да се включи в отчета на резултата.

В скалата на Уекслър стандартната грешка на измерването е 2,53, следователно стандартното отклонение е плюс-минус 5 от постижението. Следователно, ако един индивид получи стойност на IQ 120, то тази стойност трябва да се разглежда като 115-125. Определянето на интервала (зоната) се базира на стандартната грешка на измерването.

2. _Отделните тестове измерват ограничен брой от цялостния спектър на умствените способности, разбирани като интелектуално поведение в реалния живот. Показателят по IQ дава оценка на моментното изпълнение на задачите в конкретния тест и нищо повече. Не се изследва цялостната интелигентност, а някаква конкретна част от нея.

3. _Измерването на IQ е обект на множество въздействия, както по отношение на процедурата на тестиране, така и по отношение на взаимодействието на интелигентността с другите психични инстанции - мотивация за попълване на теста, физически условия на средата, умора, ситуация на съревнование и др. При всеки случай е необходимо изследваното лице да разбира какво точно трябва да се прави при попълване на теста и в какво точно се състоят изискванията. Съществуват личностни фактори, които имат значение при попълване на теста: интереси, тенденция към търсене на нова информация, упоритост, желание за работа с теста, следователно интерпретаторът трябва да се съобрази с тези фактори, което означава, че тази информация трябва да се търси навреме (по време на попълване на теста).

4. _По принцип тестовете за интелигентност са създадени с намерението за предикция на поведението в дадени области на живота. Средните и над средните стойности на IQ са солидни залози за успех, ако този успех не е вече реалност в момента. Чисто психометричните критерии не дават възможност за такава трактовка. Тук става въпрос само за един от показателите. Стърнбърг обръща голямо внимание на въпроса за смесването на предиктор и критерии - интелигентността трябва да се изследва в реалния свят, а не само спрямо поведението при попълване на тестовете.

5._Проблем може да предизвика интерпретацията на общия показател за интелигентност, който се получава от тестове, състоящи се от различни серии подтестове. Той се образува адитивно (чрез събиране). При наличие на комбинация от много високи стойности при едни субтестове и ниски при други субтестове по същия показател, общият коефициент може да е крайно дезинформиращ за състоянието на конкретното изследвано лице. Трябва да има допълнително изследване, както и да се избягва директната интерпретация на крайното число. При анализа трябва да се обърне внимание на какво се дължат средните стойности - дали има разминаване на стойностите по отделните субтестове или те са относително хармонични. В увода на книгата на Гоулд "The mismeasure of man" авторът дава пример за подобен анализ със собственото си дете.

6._Зависимостта на тестовете от културния контекст, в който са създадени не е предмет на спорове, но въпреки това систематично се пренебрегва. Никога не трябва да се забравя необходимостта от стандартизация за новите културни условия! Това поставя въпроса за избора на адекватни външни критерии, спрямо които да се валидизират съответните критерии в новата култура.

7._Интерпретацията зависи от използването на различни видове психометрични показатели, защото всеки от тях се опира на определена метафора за разбиране на разпределението на оценките. Едновременното използване на повече от един показател дава по-добри възможности за разбиране на конкретното изследвано лице спрямо цялата изследвана популация.

8._Класификациите (названията) на интелигентността, които се използват като определения за отделните групи лица в разпределението на IQ сред популацията би следвало да имат максимална толерантност към самочувствието на изследваните лица, т.е. трябва да се използват названия от типа "изключително висока", "висока", "над средната", "средна" и т.н. интелигентност, но не и по-драстични термини. При превод трябва да се търсят максимално толерантните названия на тези категории.

IV._Съществуват АЛТЕРНАТИВИ на т.нар. класически тестове извън рамките на психометричния подход, други нови начини за измерване на интелигентността:

1._Теория на Гарднър.

Той допуска, че при всички тези видове интелигентност трябва да се изследва директно реалното поведение, а не чрез тестове, защото има изкривяване (дори и по посоката на изчистване от странични влияния). Гарднър има конкретни изисквания за осъществяване на определен тип задачи:

-_за музикалната интелигентност: изследваните лица да изпеят конкретен пасаж, при което оценката е по предварително фиксирани стойности и характеристики.

-_за лингвистична интелигентност: да създадат определен материал.

-_за телесно-кинестетичната интелигентност: да танцуват.

Гарднър изисква да се направи нещо по образец, но изисква реално поведение при изследването на различните видове интелигентност. Но освен интелигентността тук участва и цялата психика на човека, при което разграничаването на интелигентността от личностните характеристики на практика е невъзможно. От друга страна тези техники са много трудоемки, особено що се отнася до подбора им за конкретни цели, следователно те са с ограничено приложение. Но в бъдеще този принцип може да доведе и до нов тип тестиране.

2. Теория на Стърнбърг.

Изразява се в приложение на компонентния анализ. Стърнбърг не създава набор от задачи за оценка на интелигентността изобщо (интелигентното поведение във всякакви условия), а за анализ на реалното интелигентно поведение чрез разкриване на вътрешната му структура и механизмите, които го осъществяват. Реалното интелигентно поведение: 1)_се отнася към определен клас; 2)_дисоциира се на съставящи го компоненти. Интересът е насочен към резултатността на реалното поведение и ефективните комбинации от компонентите, които го осъществяват. Компонентите се дефинират предварително, но това може да стане и по време на самото изследване. Компонентите могат да преведат една сензорна информация в концепти. Тъй като има много видове информация и също така много видове концепти,

следователно има и много видове компоненти. Освен това компонентите преобразуват концептуалната информация в друга или в решение за действие.

Процесът се разглежда от две страни:

- от гледна точка на съставлящите го компоненти (какви са те); или

- от гледна точка на съчетанията, връзките между тях (основната стратегия).

До каква степен могат да възникнат грешки при изследването? На какво точно се дължат те? Кои точно компоненти са довели до възникването на грешка? Колко време изисква всеки компонент за прилагането си (това е важно за ефективността на интелектуалните процеси). Каква интелектуална дейност ще изследваме? Какво точно се случва например в индуктивното мислене (чрез 6-7 компонента прецизно се изследва механизмът на решаване на задачата, сравнява се по вид и по време т.нар. еталон с полученото). Анализиращият може да е субективен, но главното е, че тук се интересуваме от отделния индивид - как и защо той точно така е решил задачата.

Стърнбърг работи със структурата на менталния процес, с връзките в него, с това, в каква степен е ефективен и как може да се подобри. Тук няма идея за неизменност и вроденост на интелигентността, както няма и някакво крайно число.

Стърнбърг създава цяла материя от подобни задачи за цялата гама от критерии, които биха могли да дадат прецизна и детайлна представа за интелигентността на изследваното лице. Но предлаганият от него компонентен анализ не дава възможност за масово приложение - може да се направи за всеки, но не за всички!

(17.11.1995)

Въпрос 5. МЕТАФОРАТА ЗА "ЧЕРТИТЕ НА ЛИЧНОСТТА" КАТО ОБЯСНИТЕЛЕН

ПРИНЦИП ЗА ИНДИВИДУАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ.

* I. ЧЕРТИ ИЛИ ТИПОВЕ?

Единият подход поставя акцент върху подбирането на хората на основата на демонстриране на общи констелации на поведението - поведенчески компоненти, характерни за една определена група и неприсъщи за друга. Това е идеята за психологическите типове (в основата на "Характери" от Теофраст). * Най-"старата" типология е на Хипократ, който определя четири основни темперамента: холеричен, сангвиничен, меланхоличен и флегматичен. Предположението тук (както и в последващите теории за типовете) е, че всеки индивид е представител на специфичен (частен) баланс между тези базисни елементи. По-пълна типологична теория е тази на Уилиъм Шелдън, който елегантно (но неубедително) твърди, че формата и вида на тялото (body type) са тясно свързани с развитието на личността. Подходът на Карл-Густав Юнг (въпреки, че напълно принадлежи към психоаналитичните теории) понякога се определя като типологична теория, поради ударението върху класифицирането на индивидите според типа им (типове според преобладаващата функция: мислене, чувство или интуиция; и според насочеността към външния или вътрешния свят - екстраверт/интроверт).

Другият подход търси стабилни констелации от поведенчески актове, които се срещат у всички хора, но с различна степен на интензивност. Идеята е за континуум с два полюса, в който могат да се разположат всички хора. Това е идеята за чертите. * Всички теории от този тип са основани на допускането, че човешката личност е сбор от черти или характерни начини на поведение, мислене, чувстване, реагиране и т.н. Ранните теории за чертите всъщност не са нищо повече от списък с прилагателни имена - личността е дефинирана чрез изброяването им. По-съвременните подходи използват техниката на факторния анализ в опит да се изолират (обособят) базисните дименсии на личността. Може би най-значителната теория от този вид е тази на Реймънд Кетъл, основана на набор от същностни черти (source-traits), които съществуват в различно съотношение у всеки индивид и са "истинската основна структурна причина за личността". Същностните черти се отнасят до сърцевината на личността. Те са общи за всички хора и фиксират особености, зададени генетично (не зависят от познанието и опита), относително неизменчиви са и са с трайно влияние върху поведението. Според Р.Кетъл, целта на личностната теория е да предложи матрица на индивидуалните черти, чрез която човешкото поведение да може да се предвижда (предиктивни възможности на теорията).

* Периферните характеристики на личността (повърхностните черти, surface-traits), за разлика от сърцевинните, са наблюдаеми, но са с нетрайно (ограничено) влияние върху поведението. В много по-голяма степен са резултат от онтогенетичното развитие (от опита). Периферните характеристики в най-голяма степен са ангажирани с обяснението на индивидуалните различия. Теорията за развитието на личността свързва и двете насоки - съждения за сърцевината на личността и съждения за индивидуалните разлики в поведението ѝ.

* В сравнение с "чертата", "типът" има по-дълги традиции в допсихологическото и психологическото минало. Разликата между тези две понятия е в разпределението на атрибутите. "Чертата" (напр. агресивността) касае n на брой атрибути и се счита, че статистически те се разпределят по типа Гаусово разпределение. Това означава, че притежаването на даден атрибут не е дизюнктивен критерий за това дали човек ще прояви или няма да прояви дадено поведение. Докато "типът" се базира на изключващата дизюнкция - ако един атрибут присъства в един тип, то той се отнася само за него. И, следователно, притежателите на този атрибут принадлежат към този тип. При "типа" има качествено разпределение на атрибутите - даден атрибут е дизюнктивен ("или-или") параметър на човешкото поведение. Наборът на атрибутите не съвпада при различните типове личности. Първата научна класификация на типовете личности (типология на характера) принадлежи на К.Г.Юнг от 1921 г. "Чертата" е само един от конструктивните елементи. Чертите притежават континуалност - плавно преминаване, застъпване (но не и между чертите от различни области!).

* За "тип" в The Penguin Dictionary of Psychology пише:

1. Общо, "клас" или "група" разграничена според притежаването или демонстрирането на някаква специфична характеристика.

2. Индивид (или явление, предмет), който въплъщава "типичните" характеристики.

* Личностен тип А - Темперамент, характерен с прекомерна енергия (динамизъм) и състезателен "хъс", с нереалистично чувство за времеви натиск (неадекватно чувство за "неотложност"), с неподходящи амбиции, със съпротива спрямо тестово или друго самооценяване, с тенденция да придава по-голямо значение (да "набляга") на количеството в работата си, отколкото на качеството на продукцията, с необходимост от контрол. Според някои, това поведение е свързано с коронарни заболявания.

* Личностен тип Б - Темперамент, характерен със спокойно (без напрежение) и безгрижно (невзискателно) отношение към живота, с фокус върху качеството, а не количеството, с ниска степен на "състезателност" и "конкурентност", с тенденция към личностна рефлексия (самонаблюдение, самоизучаване и др.). Големият въпрос е дали да се говори за черти или за типове? По-голямата част от изследванията в момента клонят повече към чертите, но това не означава, че типологията е по-несъстоятелна или по-непродуктивна. Черти или типове? Няма точен отговор.

II. ТЕОРИЯ ЗА ЧЕРТИТЕ.

Личността може да бъде концептуализирана от различни гледни точки, като всеки концепт довежда до различно разбиране на човешкия опит. Броят на личностните концепти и скалите за измерването им се увеличава лавинообразно. През 70-те години се поставя въпроса за интеграция на данните, защото възникват много проблеми, когато скали с едно и също съдържание обслужват различни концепти (измерват различни неща) и обратно (когато едни и същи концепти се измерват по съвършено различни начини). Въпреки, че научният плурализъм е полезен, в случая този голям разнороден поставя под въпрос цялата натрупана информация. Затова се налага допълнителна концептуализация.

Един от възможните изходи е систематичното описание на таксономията на факторите, което може да пресъздаде в една мрежа различни дескрипции на личността. Въпреки, че възниква като описателна система, тази таксономия (принципите, правилата и методите, според които се извършва класифицирането на концептите в схемата), от тази основа възниква парадигмата на факторния анализ и факторните теории. Търси се минималният брой фактори, които са достатъчни за описание на личността. Независимо, че факторният анализ е описателен (по отношение на действителността), той има интегриращи функции и е отправна точка за изследване на причинност и динамика. Идеята е за описание, а не за обяснение.

III. Ролята на подобна таксономия в психологията играе ПЕТФАКТОРНИЯТ МОДЕЛ на личността.

Олпорт и Одберт (G.W.Allport & H.S.Odbert, 1936) изхождат от идеята, че естественият

език е носител на всички понятия, които хората използват, за да характеризират човешката личност, както и за да оценяват и описват другите хора. В стремежа си да създадат пълен списък от понятия, те изваждат от речника на английския език всички думи, описващи личността (18 хил. думи). По концептуални съображения дескрипторите са разграничени в 4 групи (категории):

1. Черти на личността - "обобщени и персонифицирани детерминиращи тенденции в поведението, като консистентни и СТАБИЛНИ форми на адаптация на индивида към неговото обкръжение". Те са патерни на поведение - често повтарящи се поведенчески конструкти и са опит за описване на личността в един общ конструкт. Не съдържат оценка.
2. Временни състояния и настроения (моментни състояния, напр. "уморен").
3. Понятия, съдържащи оценка (напр. "добър", "лош").
4. Метафорични и нееднозначни понятия, за които има съмнение дали изобщо се отнасят до личността или не.

Авторите се съсредоточават върху първата категория, (съдържаща около 4500 дескриптори), което показва стремежа . Това е изчерпателен, но им да се опише личността чрез трайни (стабилни, с вътрешни причини) характеристики, които могат да бъдат наблюдавани като поведение в широк спектър от ситуации. Това е изчерпателен, но неудобен за използване списък, както поради своята екстензивност, така и поради липсата на концептуализация. Този списък е интегриращ център на усилията на няколко поколения изследователи (до 70-те години). С помощта на класификация, клъстърен и факторен анализ се получава удивителна картина - нееднократно се получава един и същи резултат: за различни по обем и характер извадки първите пет фактора в различните изследвания съвпадат (независимо от различните подходи на класификация). Резултатите и тяхното обяснение у различни автори гравитират около това стабилно "ядро" от пет фактора. Със същата процедура са правени и изследвания на други естествени езици (немски, холандски), които показват същата петфакторна структура на личността. Продължители на факторния модел са Кетъл, Айзенк, Гилфорд (виж материала за метафорите на ума).

ПЕТТЕ ФАКТОРА (по ред на факторното им тегло):

- Фактор Е (extraversion): Екстраверсия, Енергия, Ентузиазъм.

- Фактор А (agreeableness): Алтруизъм, приятност, чувствителност към вътрешния свят на другите хора.

- Фактор С (conscientiousness): Съзнателност, Сдържаност, добросъвестност, контрол.

- Фактор N (neuroticism): Невротизъм, Нервност. Негативна афективност, противопоставяне на емоционалната стабилност и положителните преживявания.

- Фактор О (openness): Откритост към опита, Отвореност на ума към нови идеи, Оригиналност. В някои от изследванията този фактор правопрпорционално се свързва с интелигентността.

Поради присъствието на петте фактора във всички посочени изследвания, се е възприела абривиатурата OCEAN, която е основна схема за ориентация, но не може да се твърди, че Big Five (Големите Пет) са достатъчни, не можем да сведем личността до тях - зад всяка от тези пет оси стои огромно количество характеристики на личността (личностни ориентири).

Съществуват няколко проблема:

- Много трудно е диференцирането на конкретните характеристики, съставлящи съответния фактор и особено онези характеристики, попадащи в размитите граници между факторите.

- Няма данни за външната валидност на модела. Предиктивната му полезност няма широко разпространение извън изследователските кръгове, въпреки че в наши дни съществуват данни за някои от предиктивните възможности на модела (предсказване на развод, въвличеност в алкохолизъм или наркомании, посрещане на изискванията на социалните роли в различите възрасти и др.).

- Димензиите на 5-те фактора в този модел са съсредоточени върху атрибутите на популацията, а не върху самите индивиди. Описва се структурата на личността на "средния" човек, търси се общото! Докато личността на конкретния индивид не е задължително да има същия строеж. Петте фактора са основни дименсии, по които човек наблюдава и оценява другите, но дали структурата на личността се изградена точно по тази схема? Тази структура може да се използва, но тя не е самодостатъчна, нейните възможности са с определени граници. Тази петфакторна структура пресъздава общността между съществуващите системи за описание на личността и предлага интегративно, общо изследване на личността.

- От друга страна, редуцирането на многообразието на личностови свойства (до 5) води и до редуцирането на многообразието от променливи, съответни на чертите на личността. Това намалява шансовете за адекватно предвиждане на определен тип поведение и за разграничаване на индивидите един от друг. Всяка интегративна структура се постига с цената на загубата на многообразие.

Но този модел няма и такава цел. Петфакторният модел е построен по емпиричен път и не претендира, че обяснява полезността на факторната процедура при разглеждане на емпиричната реалност. Не предлага обяснение на динамиката и причинността на поведението на личността. Петфакторният модел е само база, основа, обща таксономия на личността. Наличието му не сменя необходимостта от нов модел на структурата на личността. Факторите от по-нисък ранг (от по-ниско лежащи равнища) не престават да носят обяснителна способност, но те не се разглеждат независимо от общата основа на Големите Пет; тяхното наличие говори само за по-голямата структурираност на свойствата на личността. Разкриването на петфакторния модел не означава, че личността не трябва да се изследва с други тестове, напротив - този модел е само ядрото, на чиято основа могат да се надграждат различните фактори.

Факторната процедура е полезна при разширяване на извадката. Освен това, отделните фактори могат да се запазят (при наличие на висок коефициент Алфа-Кронбах), независимо, че скалите корелират помежду си. Много често при конкретната личност обобщените характеристики могат да се окажат по-важни от обособените.

BIG FIVE са основната парадигма за изследване на личността чрез личностните черти.

* ЗНАЧЕНИЕ на факторните модели:

- Описват същностните особености на личността и дават средства за тяхното системно изследване.

- Те са основа за разработване на многомерни тестове за комплексна оценка на личността. С тяхна помощ се разкриват индивидуалните особености на субекта, неговите силни и слаби страни, пригодността му за изпълняване на социални роли.

IV. Измерване на индивидуалните различия в рамките на метафората за "чертите на личността".

* 1. Метод на взаимните оценки (лингвистичен подход).

Идеята е оценяването по предварително определени скали да става от хора, които познават ИЛ отблизо, много добре и от дълго време. Използва се списък от качества, най-често - прилагателни имена. Отбелязва се в каква степен даденото свойство е присъщо на личността. Може да се използва и като самооценъчна техника.

2. Многофакторни въпросници за изследване на личността.

a) MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) - Многофазен личностен въпросник на Минесота.

* Публикуван е за първи път през 1942 год. Служи за изясняването на диференциално-диагностични въпроси в клиничната област, но в определени граници са възможни и изводи относно обща оценка на личността. Както показва наименованието на метода, с него се цели да се обхванат всички съществени фази (страни) на личността.

Въпросникът съдържа 550 съждения за атитюди, емоционални реакции, физиологични и психологични симптоми, събития от минал опит. ИЛ трябва да отбележи отношението си към съждението, като подчертае една от трите възможности (или като разпредели картичките с написаните съждения в три групи): ВЯРНО, НЕВЯРНО, НЕ МОГА ДА КАЖА. * Съжденията се свеждат до 26 условно приети параметри на личността (дадени в неопределен ред), напр. общо здраве (9 айтеми), сензитивност (5), навици (19), семейство и брак (26), образование и възпитание (12), полови отношения (16), афекти, мании (24), морал (33), социални отношения (72) и т.н. Примери за вида на айтемите от въпросника: "Имам добър апетит", "Мене никой не ме разбира", "Аз съм много значителна личност", "Много рядко ми се случва да мечтая", "В моето семейство има много нервни хора" и т.н.

Тестът е създаден да подпомогне клиницистите. Въпросникът се предлага на хора без и с отклонения (групи индивиди с различни нарушения). В крайния вариант на въпросника са запазени само въпросите с дискриминантна функция по отношение на групите. Процедурата е следната: на две групи лица, сходни по пол, възраст и социален статус, се задават едни и същи въпроси. Но в първата група са хоспитализирани лица (напр. с психастения) - т.нар. критериална група, а във втората група са здрави лица, които никога не са били психиатрично регистрирани - т.нар. контролна група. Тук няма значение дали отговорът съответства на верния, той трябва да съответства на приетия за верен (от контролната група). Няма значение дали реално признакът или качеството са характерни или не за дадената личност от критериалната група, не ни интересува какво качество отразява даден въпрос или скала, а как отговарят хората от двете групи. Така чрез въпросника може да се разграничи популацията (индивиди с психични нарушения / индивиди в норма), но не се получава информация за реалното състояние на нещата. MMPI се използва не само за разграничаване на индивидите с психични отклонения, но и за изследване на индивиди в норма - като метод за обособяване на индивидите с тенденция към психично заболяване (на човека се гледа като на "не-болен", следи се само за тенденцията). Но при изследването на здрави личности съществуват редица особености, затова MMPI трябва да се съчетава с използването на други въпросници.

* Според получените отговори в трите степени, резултатите се обработват в 10 клинични скали за диагностика на психичното здраве, както и за определяне на някои

особености на личността.. Чрез размесването на съжденията, към които ИЛ трябва да вземе отношение, до известна степен се избягва преднамереното насочване на вниманието на ИЛ към определен, очакван от експериментатора отговор. Въз основа на резултатите се съставят т.нар. индивидуални профили.

б) CPI (California Personality Inventory) - Личностен въпросник на Калифорния.

Широко използван самооценъчен въпросник, чийто оригинал произхожда от MMPI (включени са част въпросите), но е предназначен предимно за лица в норма. Съдържа няколко стотици "да-не" въпроса за измерване на самочувствие, самоконтрол, социализация, постижения, доминиращи черти и вкусове. Методиката на изследване е същата като при MMPI. Критериалната и контролната групи са съставени според степента на притежаването на дадено качество - много висока или много ниска степен (това се определя от околните чрез характеристика на даденото качество у лицата, участващи в изследването). Двете групи биват дискриминирани според въпросите от теста по цитираните скали (напр. в скалата за самоконтрол има въпроси, които разграничават ниската от високата степен на самоконтрол). CPI е много използван въпросник поради социалната си ориентация.

в) Емпиричен характер имат:

- 16 PF (Въпросник за изследване на личността), предложен от Реймънд Кетъл и базиран на идентификацията на 16 личностови фактора (същностни черти) от втори порядък (след факторен анализ на повърхностните черти). Тези 16 фактора според Кетъл са базални компоненти на личността.

- EPI (Eysenck Personality Inventory) - Личностен въпросник на Айзенк. Най-популярна е модификацията от 1964 год., разработена съвместно с д-р Сибил Айзенк. EPI има две еквивалентни форми (А и Б) с по 57 въпроса. Измерва три основни дименсии "екстраверсия-интроверсия", "невротизъм" и "психотизъм". Разработен е в два варианта - за възрастни (16-70 г.) и за деца (7-15 г.).

Горните два въпросника се основават на предположението, че изследваното лице разбира всички въпроси еднозначно и им отговаря искрено. Но тъй като много от

въпросите съдържат социална желателност (социално одобрение или заплаха) възниква въпросът за достоверността на отговорите ("да-не" въпросите също създават проблем в това отношение - ИЛ няма много голям избор). Ако при съставяне на профила всички скали са с много високи или много ниски показатели, става въпрос за много висока степен на положителна или отрицателна желателност. Но и при много висока желателност на даден тест не е изключено да получим искрени отговори. Как да се преодолее влиянието на социалната желателност? Каквото и да се прави, тази "заплаха" не може да бъде избегната. Въпросници, чиито "верни" отговори са само "да" са със съмнителна ефективност. Затова някои от въпросите се "обръщат" - верният отговор е "не". В някои въпросници отрицателните въпроси се формират като отделен фактор. При въпросника на Айзенк положението е комплицирано, защото има две скали в една дименсия (екстраверсия и интроверсия). В теста на Айзенк е добавена и скала за "лъжа" (регистриране на симулация при отговарянето).

3. Методики за диагностика в рамките на отделния индивид.

а) Q-sort методика (questionnaire sort, методика за сортиране на въпроси).

Методиката се основава на специален вид ранжирани оценки. Създадена е от Блок (Block) през 1961 г. Процедура: на ИЛ се предоставя набор от картички (картончета), на всяка от които е написано по едно твърдение. ИЛ трябва да сортира картичките в девет групи - от "най-характерно за мен" до "най-нехарактерно за мен". Така картичките, които характеризират едно качество у личността в минимална степен попадат в група N 1, а картичките, характеризиращи качеството в максимална степен - в група N 9. В зависимост от групата, в която е попаднала, на всяка картичка се приписва (приписва) определено "тегло" (оценка). Тази методика се използва в лонгитюдните изследвания и в границите на психотерапията. Отнася се само до отделния индивид (изключение - изследванията при близнаци). Сравненията на резултатите при различни индивиди по тази методика се избягват!

Сравнение, корелация може да се прави само по отношение на виждането за себе си - между Аз-реално и Аз-идеално (Роджърс). При рязко разминаване на Аз-реално и Аз-идеално вероятно личността има сериозни проблеми. Ако по време на терапия приложим втори път тази методика и корелацията между Аз-реално и Аз-идеално е по-висока, то терапията върви добре. Умерено разминаване може да е показател за наличие на самоактуализираща се личност, която не се задоволява с постигнатото и непрекъснато си поставя нови цели. Ако двата показателя корелират в голяма степен, то това е показател за вероятна хармония на личността със самата себе си (стабилна,

добре адаптирана личност), но може да има и нюанс на самодоволност и изчерпаност на целите. Зависи от случая. Не трябва да се забравя, че става въпрос не за оценка, а за самооценка, така че може да не се отразява реалното положение на нещата и реалното поведение, т.е. личността може да е постигнала повече, отколкото си мисли, както и да не оценява постигнато като добро.

б) Rep Test ("репертуарна решетка") на Джордж Кели (G.Kelly).

Тестът се използва, за да се идентифицират конструктите, чрез които ИЛ описва основните, централните фигури в своя живот. Представява "решетка" с по 22 клетки на всяка страна. На всеки ред от решетката ИЛ сравнява три лица, като обединява две от тях за сметка на третото. Признакът, по който се обединяват двете лица, се нарича "конструкт". Така става ясно по какъв начин, с какви психологически конструкти индивидът описва другите хора със съществени роли в неговия живот. Формулират се различни конструкти. При анализа е от значение както количеството (брой на конструктите и колко пъти се повтаря даден конструкт дори като идея), така и "качеството" на конструктите (вид понятие, типове конструкти и т.н.). Работи се само в рамките на всеки конкретен индивид. Използва се както за изследване на индивиди, така и за диагностициране на ситуации, организации и др.

* Пълното име на този инструмент е Role Construct Repertory Test. Това е тест за установяване на репертоара, списъка от конструкти, чрез които индивидът "вижда" света около себе си, описвайки чрез тях хората с основни роли в неговия живот. Според Кели personal-role-конструктите са същностни компоненти на личността.

* Въпросът е как да се използват многофакторните анализи в индивидуалната терапия? Защото Q-sort и Rep-Test са много отворени методики, а само идентифицирането на цифрите в конкретната ситуация може да ни даде емпирични данни. Методиките за индивидуална диагностика тръгват от описание на поведението и създават някакви констелации. Въпросът е какво означават тези констелации, как се тълкуват те? Отговор: Чисто субективно. Проективните методики пък дават един претекст да се извади част от обяснителната схема и да се интерпретира от отделното ИЛ. Тези тестове нямат висока предиктивна валидност, а не трябва да се забравя, че прогностична валидност има само при добра надеждност!. Затова е много важно използването на подходяща комбинация от методики за всеки конкретен индивид.

Въпрос 6. Консистентност на поведението. Стабилност на чертите на личността. Парадокс на консистентността.

(Въпросът отпада от конспекта, защото не е предаден на лекции)

За ентузиастите ще посоча само някои главни моменти.

1. Консистентност на поведението.

Още през 1920 год. Хардшон и Мей правят експеримент, с който да докажат, че не съществува консистентност на поведението. Те изследват "честност" и "алтруизъм" у ученици на 11- годишна възраст. Оказва се, че в ситуация, когато децата могат да вземат чужди пари или да преписват, те нарушават принципа на честността.

В различни ситуации едно и също поведение може да има различен смисъл. Консистентност - да, но по какъв начин е осъществена?

Олпорт говори за предиспозиции на личността - нагласата за действие в една посока. Но когато предиспозицията е съчетана с различни неща в различни ситуации, води до различни резултати.

2. Дали чертите са дълготрайни и труднопроменливи?

В Института за развитие на човека в Бъркли са проведени лонгитюдни изследвания, при които развитието на 248 лица се проследява от раждането им до 50-годишна възраст. Става така, че всяко трето дете, родено в Бъркли става обект на това изследване и се включва в извадката (заедно със семейството му). Провеждат се срезови изследвания на 13,16 и 30 години (Q-sort за установяване на приемствеността на личностните характеристики).

Установено е, че съществува строга приемственост на личността от ранното юношество до 16 години. Корелации на показателите:

Адаптираност:

Възраст до 16 год.

- мъже (0,87)

- жени (0,75)

Възраст от 16 до 30 год.

- мъже (0,56)

- жени (0,46)

Екстраверсия, емоционална стабилност и контрол над импулсите:

- мъже (0,58)

- жени (0,59)

Мнение за себе си (има най-ниски корелационни показатели):

- мъже (0,2)

- жени (0,4)

Това са показатели за "големите пет" фактора. Най-много се променя мнението за себе си. Най-висока стабилност показват интелектуалните показатели, но при тях има и висока степен на наследственост. Петфакторната структура на личността е стабилна във времето. 3. Последици от чертите на личността за поведението и успеха в живота.

Избухливите, агресивните и с отрицателни емоции деца в продължение на времето изпадат във все по-голяма изолация, прекъсват рано ходенето на училище. С тази ниска квалификация те не могат да заемат високи социални позиции. При създаването на семейство, се наблюдава голям процент на разводите. Очевидно е, че липсата на емоционален самоконтрол е с голямо негативно влияние върху качеството на живота.

Влияние на родителите:

- при мъжете: като възрастни те стават по-грижовни и по-малко инициативни.

- при жените: много по-ниска степен на аспирации, стеснени интереси, чувство за самосъжаление, концентриране на интересите само в семейството. _

Въпрос 7. ЛОКУС НА КОНТРОЛА. ПЕРЦЕПЦИЯТА ЗА ПРИЧИННОСТ В ПОВЕДЕНИЕТО. ВЪНШЕН И ВЪТРЕШЕН ЛОКУС НА КОНТРОЛА. СКАЛА НА ROTTER. РЕГУЛАТИВНИ ФУНКЦИИ НА ЛОКУСА НА КОНТРОЛА В ПОВЕДЕНИЕТО.

(Темата не е предадена на лекции)

* За локус на контрол в "Психология. Словарь" пише: "Качество, характеризиращо склонността на човека да приписва отговорността за резултатите от своята дейност на външни сили или на собствените способности и усилия. Понятието е предложено от Д.Ротър и представлява устойчиво свойство на индивида, формиращо се в процеса на социализацията. За определяне на локуса на контрол са създадени специален въпросник и комплекс от методики, за установяване на закономерната връзка между локуса на контрол и другите личностни характеристики. Хора с вътрешен локус на контрол са по-уверени в себе си, последователни и упорити за постигане на поставените цели, склонни са към самоанализа, уравновесени общителни, доброжелателни и независими. Склонността към външен локус на контрол се проявява заедно с такива черти като неувереност в способностите си, неуравновесеност, стремеж към отлагане на реализацията на намеренията за неопределен срок, тревожност, подозрителност, конформност и агресивност. Експериментално е доказано, че вътрешният локус на контрол е социално одобряема ценност (на Аз-идеално винаги се приписва вътрешен локус на контрол)." I. В последните години изследванията върху личността в западната психология са насочени към извличане на обобщени теоретични конструкти, обясняващи устойчивите тенденции на поведението в широк кръг от ситуации, към анализ и интерпретация на поведенческата стратегия като функция от начина, по който субектът разглежда причинно-следствената структура на своите действия.

Въз основа на субективното определяне на факторите, детерминиращи резултатите на поведението на личността, се формират устойчиви поведенчески тенденции! Има хора, които считат себе си за причинен агент на собственото си поведение, но има и такива, които търсят причината извън собствената си личност.

1. Първият опит за теоретична постановка на проблема принадлежи на Джулиан Ротър (Julian Bernard Rotter, американски психолог, р.1916), във връзка с теорията му за социалното учене: Вероятността за възникване на определено поведение варира в съответствие с личното очакване за резултат. Очакването е функция на: 1) вероятността за постигане на определен резултат; 2) субективната ценност на резултата.

Експерименталната проверка на теорията показва някои несъответствия.

2. Формулиране на конструкта "локализация на контрола" (ЛК).

Става въпрос за отчитане на степента, до която субектът вярва, че той сам е причина за получените от него резултати:

А. ВЪТРЕШЕН ЛОКУС НА КОНТРОЛ - причината е в самия човек, в неговите умения, способности, знания, усилия.

Б. ВЪНШЕН ЛОКУС НА КОНТРОЛ - причините са извън самия човек, те са независещи от него самия и са извън неговия контрол. Причините се дължат на шанс, късмет, съдба.

Локализацията на контрола описва устойчиво обобщено очакване, което действа в широк кръг от ситуации и се отнася до това, дали субектът счита, че притежава или не притежава власт над събитията, които му се случват.

* Тук не става въпрос за РЕАЛНОСТТА; въпросът не е дали реалният контрол върху поведението произхожда от ендегенен или от екзогенен източник, а как индивидът го ВЪЗПРИЕМА!

Първите изследователски подходи се ориентират към създаването на достатъчно надежден метод за измерване на възприеманата локализация на контрола и към търсене на връзки с други променливи.

II. СКАЛИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ ЛОКУСА НА КОНТРОЛ.

1. I-E scale (internal-external scale) на Rotter.

Самооценъчна техника за измерване на степента, с която личността възприема контрола върху поведението ѝ като дължащ се на вътрешни или външни фактори. Цели да установи степента, до която личността изобщо приписва отговорността на себе си, вместо на други фактори.

Съдържа 29 двойки съждения, шест от които за "запълващи" признаци и целят да предизвикат други (различни) представи за същността на инструмента. Тези 6 двойки не се оценяват.

Всяка двойка включва алтернативни по съдържание твърдения (едно за вътрешен и едно за външен локус на контрол). За всяко избрано твърдение, принадлежащо към външния локус на контрол, се отбелязва 1 точка.

Според Фанели I-E scale има надеждност 0,70 (притежава вътрешна консистентност и демонстрира надеждност с тест-ретест).

Изучавайки обаче факторната ѝ структура се оказва, че очакваната двуфакторна структура (външен ЛК и вътрешен ЛК) не се потвърждава. Така например според Франклин има наличие на 1 фактор, според Колинс - 4 фактора, според Парсънс - 5 фактора, според О'Браян - 6 фактора. Следователно, има наличие на неконтролирано влияние върху измерваната хипотетична дименсия от други фактори, главно със социокултурен характер.

2. Скала на Ред и Уор - 45 признака в 3 фактора (самоконтрол, контрол над социалните системи, фатализъм). Скалата е по-прецизна, защото локусът на контрол се измерва независимо по всеки един фактор.

3. Стрипланд измерва локуса на контрол при деца от училищна възраст по 40 признака (във формат на въпросник).

4. Скалата на Майкъл и Зейс е за деца от предучилищна възраст с 11 признака и с възможност за различаване на негативни и положителни събития.

III. Връзка на локуса на контрол с други променливи (данни за конструктивна валидност).

1. Разширяване на първоначалния теоретичен модел, уточняване на обяснителните му функции, увеличаване на прогностичната мощност на скалите.

а) Връзка между CPI и Rotter I-E scale (данни от Hersch & Scheibe):

- Вътрешен ЛК: 1) по-висока доминантност, социалбилност, интелектуална ефективност, толерантност, добро впечатление, благополучие. 2) описват себе си положително - като напористи, независими, ефективни, силни.

б) Връзка между MMPI и ALOC (модифициран тест на Ротър) при изследване на учителки (Powell & Vega, 1972):

- Вътрешен ЛК: висока корелация със следните скали от MMPI "социална желаност", "лицемерна добродетел", "обучаваща способност", "нагласа към работата". - Външен ЛК (Yoc, 1971): характеризират се като по-тревожни, агресивни, догматични, подозрителни, неуверени.

в) Връзка между самовъзприемането (Аз-образа) и ЛК:

- Вътрешен ЛК: разглеждат себе си като насочени към целта, делови, със стремеж да превъзмогнат трудностите.

- Външен ЛК: описват се като страдащи, тревожни, заинтересовани от отговорите си на неуспеха. Ниска и средна самооценка.

г) Връзка между времевите перспективи и ЛК (Platt & Eisenmann, 1968):

- Външен ЛК: съкратени времеви перспективи, не могат адекватно да концептуализират сегментите от личното и неличното (събитията извън личния живот) време. Слабо приспособими. По-висока степен на тревожност.

д) Връзка между възприеманата свобода на избор и ЛК (Harvey, 1974):

- Вътрешен ЛК: възприемат по-голяма свобода на избора при положителен резултат.

- Външен ЛК: Свобода на избора се възприема само при негативен резултат от направения избор.

2. Връзка между ТРЕВОЖНОСТ и ЛК (Lefcourt, 1976).

Корелациите между скали за измерване локуса на контрол и тестове за тревожност са 0,13-0,40, а при тестовете за манифестирана тревожност - 0,30-0,40.

- Вътрешен ЛК: стремят се към по-силно редуциране на тревожността. Проявяват по-малка търпимост към това състояние, защото тревожността е свързана с предвиждане на неувереност и загуба на способност, което предизвиква висока тревожност у хора, които вярват, че имат контрол.

- Външен ЛК: високо равнище на тревожност и по-голяма толерантност към състояния на тревога.

3. Връзка между РЕАКЦИЯТА НА ФРУСТРАЦИЯ и ЛК (Butterfield, 1964). При фрустрация има три типа отговори: интрапунитивни, екстрапунитивни, конструктивни.

- Вътрешен ЛК: насочени към решаването на проблема, пренебрегват неговите фрустриращи въздействия и отклоняват размисли за вина.

- Външен ЛК: в условия на фрустрация обвиняват себе си (интрапунитивни отговори). Неспособност за конструктивен отговор. Ниска способност за справяне.

4. Връзка между МОТИВАЦИЯТА ЗА ПОСТИЖЕНИЯ и ЛК.

Първоначално не се откриват корелации. Едно от перспективните изследвания се оказва търсенето на модерирани ефекти на локуса на контрол върху взаимовръзката между мотивацията за постижение с други променливи. Karabenick (1972) изследва преживяването на успех и неуспех при решаване на задачи с различна трудност и установява, че локусът на контрол действа като константа на пропорционалност по отношение на субективните оценки на преживявания факт.

5. Връзка между КОГНИТИВНИЯТ СТИЛ полева зависимост/независимост и ЛК (по отношение на времето на реакция):

- Вътрешен ЛК: в условия на вътрешен контрол върху подавания стимул, независимите от полето лица показват по-късо време на реакция.

6. Връзка между ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ИНФОРМАЦИЯТА и ЛК (Phares, 1968):

- Вътрешен ЛК: използват по-ефективно информацията, дават повече съображения, построени върху дадена информация. По-дълго задържат наученото и имат по-добро припомняне.

- Външен ЛК: поради зависимостта от външни фактори, тези хора не намират ефективно приложение на преработената информация при решаването на проблемна ситуация.

7. Връзка между СОЦИАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ и ЛК (Pines & Julian, 1972): - Вътрешен ЛК: събират и използват релевантна информация в една проблемна ситуация. Независимост на изказванията. Социалната стимулация ги отвлича. Изолирани са по-ефективни. - Външен ЛК: насочени към удовлетворяване на социалните очаквания. Конформно поведение. Социалното стимулиране при решаване на задачи ги улеснява.

8. Връзка между ИЗМЕНЕНИЕТО НА НАГЛАСИТЕ и ЛК:

- Вътрешен ЛК: променят нагласите си по-лесно, когато следват собствените си изказвания в противоположна насока. Нагласите се променят под влияние на разумни аргументи, съвпадащи с насоката на собственото им мнение.

- Външен ЛК: нагласите се променят под влияние на друг човек и чужди аргументи. Влияят се повече от социалния статус, от високопрестижни личности.

9. Връзка на ЛК със СОЦИАЛИЗИРАЩИТЕ ВЪЗДЕЙСТВИЯ.

а) родителско влияние - авторитарни, враждебни родители провокират изграждането на външен ЛК. Родителите, демонстриращи топлота, толерантност, подкрепа на независимото поведение у детето, стимулират вътрешния ЛК. Свърхпротекцията води до външен ЛК. Правилното родителско въздействие по отношение на ЛК трябва да е в посока на създаване на възможности детето да се почувства причинен източник на резултатите от собственото си поведение.

б) социална класа и етническа принадлежност - дали обществото дава възможност за самоутвърждаване и саморазвитие на членовете си. Зависи от вида култура,

икономическата система и др.

IV. Има опасност конструктът "локус на контрола" да се глобализира. Той не бива да се разглежда като всеобхватна черта, отнасяща се до всички и всякакви аспекти на човешкото поведение.

Той трябва да се дефинира като ограничена самооценка, която се отнася до степента, в която субектът вижда себе си в ролята на причинител в детерминирането на специфични събития!

Идеята за локуса на контрол се доближава до концепцията за стиловете на личността. _

Въпрос 8. КОГНИТИВЕН СТИЛ.

I. Въвеждане на понятието.

Понятието "когнитивен стил" е свързано с поредица изследвания върху особеностите на процеса на възприятие. Понятието е въведено в разработките на Соломон Аш (S.Asch) и Херман Уиткин (H.A.Witkin) през 40-те години и след това. Изследванията на Уиткин са свързани с наблюдения за това, че някои пилоти влизат в облак от една посока и излизайки от друга посока губят ориентацията си в пространството. В случая има разминаване между реалното възприятие за местоположението на самолета в облак. Някои пилоти дори имат усещане, че се движат в обратна посока. Експерименталните разработки за обяснението на този феномен водят до разбирането за т.нар. "когнитивен стил".

Най-подходящото определение на това понятие дава Месик (Messick): "Когнитивният стил се състои в повтарящи се характерни особености на процеса на обработка на информацията". Стилите се разглеждат като континуум и обикновено се назовават с двата полюса на този континуум. Понякога когнитивният стил може да се наименова по името на цялата скала (като типична личностна характеристика). Всеки от полюсите обаче може да има специфични характеристики.

ХАРАКТЕРИСТИКИ на когнитивния стил:

Когнитивният стил се характеризира с постоянство в своето функциониране (прилага се в широк спектър от задачи, трудно се поддава на диференциация и модификация). Когнитивният стил характеризира индивида и се проявява като контролиращ механизъм на вниманието, импулсите, мисленето и действията.

Разгледано в исторически план понятието "когнитивен стил" първоначално се формира като концепт в сферата на когнитивните процеси. Едва по-късно понятието става личностен конструкт, заради проявената от него стабилност в различни ситуации и заради контрола, който когнитивният стил има върху поведението, вниманието и избираемостта на информацията. Така интелектуалната сфера оказва влияние върху личностовите особености.

* В "Психология. Словарь" за когнитивен стил пише: "1) Относително устойчиви индивидуални особености на познавателните процеси на субекта, които се изразяват в използването на познавателни стратегии от личността; 2) Съвкупност от частни познавателни нагласи или видове контрол, установявани чрез набор от специално подбрани тестове. Като показатели за индивидуалните различия в познавателната дейност могат да се разгледат и други видове когнитивен стил (напр. когнитивната сложност)."

II. Видове когнитивен стил и тяхното измерване.

В началото стиловете са разглеждани като организиращи инстанции на възприятието, като начин по който индивидите филтрират и обработват стимулите, с цел да извлекат смисъл от тях (Харви, Harvey).

Стиловете са разбираани и като заучени стратегии, като програми или трансформации, които транслират обективните стимули в смислови измерения. Този подход е по-операционализиращия вариант на виждането върху когнитивния стил. Транслирането на стимулите става чрез конкретни схеми, планове и др.

ОСНОВНИ КОГНИТИВНИ СТИЛОВЕ:

1. ЗАВИСИМОСТ/НЕЗАВИСИМОСТ ОТ ПОЛЕТО (въведен от Уиткин и колектив). Този стил е най-често цитирания.

Определение: "В зависимия от полето модус възприятието е доминирано от цялостната организация на полето. Съществува относителна неспособност за възприемане на частите на полето като дискретни, като обособени една от друга. Обратно - независимият от полето стил на възприятие предполага частите на полето да се разглеждат по-скоро като обособени от организационната основа на полето, отколкото като слети с него".

Всеки концепт се въвежда (утвърждаването на даден когнитивен стил) с определена процедура на измерване (дори и с 2-3 процедури).

* Диференциацията на полето с полюсите "зависим" и "независим" от полето Уиткин въвежда след експерименти върху пространственото възприятие (факторите, включени при възприемането на вертикални стимули), в които се установява, че при различните хора възприятието на дадена фигура се повлиява в различна степен от едновременно възприеманите свойства на заобикалящото фигура поле.

Експериментите от гледна точка на операционализацията на конструкта полева зависимост/независимост съдържат три основни теста. Всеки един от тестовете оценява физическото възприятие в тримерно пространство, което възприятие е противоположно на очакванията. При модификация на тестовете в двумерно пространство задачите се решават като РР-тест (тест с лист и молив). Процедурите са следните:

A. RFT - rod and frame test - "пръчка-рамка тест".

.34 * Този тест е насочен към отговор на въпроса как при липса на визуална информация човек може да се ориентира вертикално и хоризонтално в пространството. Тестът има за цел да контролира визуалната информация, която се подава на изследваното лице; измерва се способността му за успешно разполагане на предмет във вертикално (респ. хоризонтално) положение. Независимата променлива в този експеримент е светеща рамка, манипулирана от изследователя. Изследваното лице манипулира светеща пръчка. В стаята е тъмно. Инструкцията е следната: "Поставете пръчката във вертикално положение".

* Залагайки този експеримент Уиткин изследва факторите, които са включени при възприемане на вертикални стимули (при пилоти). Въпросът, който Уиткин си задава, е дали има външни фактори, които задават на летеца ориентира в линията или факторите са вътрешни. Тестът се прилага в два варианта: 1) "наклонена" вертикална пръчка в светещата рамка (възприема се като "крива" според външния фактор - рамката); 2) ако при възприемането липсва светеща рамка, при което изследваното лице няма външен ориентир. В първия случай се базираме на външни фактори. Във втория случай - на вътрешни (вестибуларен апарат и др.). След този експеримент Уиткин формулира своята теория: Процесирането на информацията може да бъде определено по два качествено различни начина - а) опиране на външни източници на информация, за сметка на вътрешните (съответства на полюса "полева зависимост"); б) външните фактори не се схващат като единствени, а влизат във взаимодействие с вътрешните, които създават стабилно поведение у индивида; наличие на вътрешно "справяне" с информацията (съответства на полюса "полева независимост").

Б. EFT - embedded-figures test - "тест на вложените фигури".

При тази техника се търсят вложени геометрични фигури (квадрат, ромб, правоъгълник и др.) в някаква по-сложна конфигурация.

* Полево независимите индивиди абстрахират средата в по-голяма степен - фокусират се последователно и игнорират отделни щрихи, т.е. биха могли да открият една геометрична фигура и след това да се абстрахират от нея при откриването на следващата. Полево зависимите личности биха били затруднени от подобна задача. За по-голяма яснота се въвежда условието за време за изпълнение на задачата. Ако задачата не е много трудна, полево зависимите и полево независимите индивиди ще се различават само по времето за изпълнение.

Защо с тази техника е възможно да се оцени когнитивният стил? Защото общата фигура е много сложна и заплетена, поради което изследваното лице трябва да разгледа детайлите, за да открие необходимите геометрични фигури.

* Този тест е много по-използван от "пръчка-рамка" тест, който е по-специфициран. Тестът на вложените фигури е по-популярен в оригиналната си версия - пространствено изпълнение в непретенциозни условия. По-отдалечен от този вариант е решаването на анаграми - полево независимите в много по-голяма степен биха могли да анализират отделните елементи в стимулната дума, отколкото полево зависимите. Но тук трябва да се отчитат и редица други фактори като интелигентност, професионална насоченост и др. Ограниченията се отнасят преди всичко към практиката, а не към теорията.

B. RAT - room-adjustment test - тест с нагаждане (регулиране) на стаята.

Това е вариант на първия тест ("пръчка-рамка"), при който освен, че стаята е тъмна, тя е и с неправилни размери. Стаята е без нормални координати - подът е подвижен (променя се неговата хоризонталност), променя се и вертикалността на стените и на седящия субект. Условието на теста е същото - изследваното лице трябва да поставя светещата пръчка винаги във вертикално положение. Тестът в този му вариант се прилага много рядко (само в конкретни случаи), защото условията по провеждането му изискват специфична подготовка.

* Конструктът полева зависимост/независимост е биполярен и е нормално разпределен в нормална популация, т.е. повечето хора не се ръководят предимно само от единия тип информация, а и от двата типа. Или, повечето хора се разполагат в неизявените (средните) части на този конструкт, което притежава най-висок адаптационен смисъл и им осигурява по-голяма гъвкавост на поведението. Двете крайни позиции създават ригидност в поведението, несъгласуваност със сменящия се по необходимост фокус. Средните позиции дават възможност да се използва информацията според ситуацията.

* "Зависим от полето" се нарича този, който трудно преодолява доминантната организация на перцептивното поле, преживява единичните дразнители като трудно отделими от фона, не може да отдели задоволително даден елемент от полето, част от което е този елемент. Този тип възприятие е по-цялостно, глобално и недиференцирано. "Независим от полето" е този, който може по-лесно да се откъсва от

общите обединяващи връзки и да възприема и преработва единичните дразнители извън този контекст, т.е. бързо и надеждно перцептивно да изолира елементите на фигурите. Този тип възприятие е по-детайлно, аналитично, диференцирано.

* Теорията на Уиткин за психологическата диференциация не е умозрителна, а прагматична - той тръгва от приложната област и генерализира идеята си не само по отношение на когнитивната сфера, но и по отношение на личностово-психологическата. Експанзията на конструкта полева зависимост/независимост касае промяната в неговите характеристики (полевата зависимост или независимост), както и връзката на конструкта с други когнитивни и личностово-психологични конструкти (интелигентност, тревожност, емпатия, потребност от постижения и пр.). Уиткин допуска, че развитието (психическо, генетично) съдържа постоянна промяна - промяна от цялостна и неструктурирана интерпретация на обкръжението (характерна за началото на онтогенезата) към по-сложна интерпретация, в която обкръжението се схваща като дискретно, състоящо се от елементи с определена връзка помежду им. Теоретичното мислене (свързано с откъсване от външните черти на обектите) не е типично за ежедневието, то е крайната позиция на една полева независимост, то е манипулация на обкръжението. Обратно, при полевата зависимост обкръжението манипулира индивида. Според Уиткин тенденцията в онтогенезата е индивидите да интерпретират обкръжението все повече като "учени", т.е. те да манипулират обкръжението, а не то тях.

* Полевата зависимост/независимост получава статуса на т.нар. "когнитивен стил", който е почти еквивалентен на този конструкт. В термините на когнитивния стил много по-експлицитно са включени индивидуалните различия, но отново само по отношение на процесизирането на информацията. Когнитивният стил не се ограничава само до когнитивните активности, свързани с поведението - той включва и информация, която активира механизмите на цялостната организация на личността (атитюди, установки, ценности). Когнитивният стил включва не само строго когнитивни задачи, а и маргинално-когнитивни структури - задачи, които са извън ограничената "рамка" на възприятието. На основата на понятието "полева зависимост/независимост" през 70-те години се формира цялостно направление, което е приоритет на психологията на личността и на социалната психология.

* През 1977 год. Х.Уиткин и Флорънс Гудинаф (F.Goodenough) правят преглед на социално-психологическите изследвания във връзка с полевата зависимост/независимост. Авторите обобщават: Полево зависимите индивиди използват повече и по-успешно социално-релевантната информация (жестове, мимики, паралексика и др.), отколкото полево независимите (при които става въпрос за някаква степен на несензитивност и неадекватност към подобна информация). Уиткин и

Гудинаф откриват, че при определени условия полево независимите също могат да използват тази метаинформация: 1) в нерегламентирана ситуация, когато субектът няма готов алгоритъм за действие; 2) когато социалните отношения са безконфликтни или изискват помощ, сътрудничество, доверие.

* Полево зависимите лица са емпатични и ефективни на макроравнище (на равнището на социалните роли). Те притежават висок статус в групата и са "топли", с добро настроение. Добри професионалисти са като социални работници, клинични психолози, психотерапевти, детски учители. Полево независимите лица имат по-големи способности за "успешност" в когнитивната сфера, склонни са към анализиране (самоанализиране) и използват информацията предимно селективно. Те не са толкова популярни в социалния си кръг, отколкото полево зависимите. Другите хора ги възприемат като амбициозни, нечувствителни, опортюнисти, конфликтни. Имат успех в професии като инженерство, архитектура, академично преподаване. Но след всичко това не бива да се забравя, че двата полюса са екстензиите (крайните прояви) на този конструкт и в чист вид се срещат много рядко!

КРИТИКА към експериментите за въвеждане на този когнитивен стил:

Въпреки високата надеждност на тестовете (чиято корелация при тест-ретест е от 0,69 до 0,9) има проблем с валидността им. Оказва се, че EFT има висока корелация с някои от субтестовете за интелигентност (0,4-0,7), а един тест трябва да е независим по отношение на тестове, които измерват други психологически категории. Високата корелация на когнитивния стил полева зависимост/независимост с интелигентността е повод за съмнения относно това дали цитираните тестове измерват това, което претендират че мерят.

2. ИМПУЛСИВНОСТ/РЕФЛЕКСИВНОСТ (въведен от Каган).

Този когнитивен стил се измерва с т.нар. Matching Familiar Figure Test (сравняване на много близки по съдържание фигури).

На изследваното лице се представя поредица от фигури, сред които то трябва да посочи фигурата идентична на стандарта (фигурата-еталон). Затруднението тук е

заради минималните разлики между фигурите, поради което е необходим внимателен . Отчитат се времето за решение и прецизен анализ (прибързаният отговор може да доведе до грешки). Чрез този тест се измерва стилът на реакцията (докато с тестовете за измерване на полевата зависимост/независимост се изследва стилът на възприятието).

Има "опасност" изследваното лице да посочи първата първата фигура, която му прилича на стандартната и е много близко по форма до нея - това решение е свидетелство за "импулсивност" (приема се първото решение, което донякъде отговаря на стандарта). "Рефлексивните" индивиди многократно сравняват всички фигури със стандарта, преди да посочат решението.

Основният показател е времето за решаване на задачите от теста (времето не е ограничено, за да се предостави на изследваното лице да го ограничи само) и точността (брой верни отговори).

Импулсивните индивиди посочват първото решение, което им се струва правилно, и се "оживяват". В този случай отговорите могат да бъдат ценени заради скоростта на решаване, но много често те са потенциално неверни. Импулсивното лице:

- има бърза реакция на дразнител;
- пренебрегва вътрешното "проиграване" на действието;
- избира коя да е хипотеза, без да се съобразява с нейната вариантност.

Рефлексивните отговори са по-бавни, но по-често са правилни, защото се основават на разглеждане на значителен брой алтернативи. Рефлексивното лице:

- губи повече време за анализ, но прави по-малко грешки;

- проверява хипотезите във вътрешен план;

- намалява броя на хипотезите, като взема под внимание тяхната вероятност.

Показателите за надеждност на теста по отношение на времето за реакция са високи, но не и по отношение на точността (тук показателите за надеждност са сравнително умерени - около 0,6).

3. СКЛОННОСТ КЪМ ЗАПАЗВАНЕ НА КОГНИТИВНИЯ МОДЕЛ (LEVELING) / ЗАОСТРЯНЕ НА ВНИМАНИЕТО КЪМ ПРОМЕНИТЕ (SHARPENING). Този стил е въведен от Гарднър (но не Хоуърд!). Leveling се отнася до склонността да се търси цялостната структура, а sharpening - към търсенето на детайлите.

Лицата със склонност за съхраняване на когнитивния модел се характеризират със стремеж за асимилиране на новата информация чрез наличната когнитивна организация, като по този начин различията между новата информация и наличния модел се подценяват в процеса на възприятието. Наличният когнитивен модел се запазва значително време след като са натрупани множество детайли, които изискват неговата замяна.

Лицата, притежаващи стремеж към забелязване на разликите между новата информация и наличния модел, запазват разбирането за стимулните състояния на постепенно променящия се обект като за отделни неща. Новата информация се възприема от гледна точка на нейните реални характеристики.

Този стил се изследва с т.нар. Schematizing Test. На изследваното лице многократно се представя серия от пет обекта (напр. правоъгълници) с нарастваща големина, като лицето трябва да оценява размера на обектите (в оригинала размерът е в инчове). След това най-малката фигура от серията се елиминира и серията се допълва с фигурата, която следва по големина (след бившата най-голяма). "Новата" серия се показва на изследваното лице по три пъти. Постепенно фигурите се "изместват" надясно, но на изследваното лице винаги се показва серия от пет фигури, които градират по големина.

Ако изследваното лице забележи разликата и почти я посочи (ако все така правилно оценява големината), то притежава заострено внимание към промените. Но има и много хора, които държат на първоначалната си оценка, дори и когато фигурите са с много увеличени размери (напр. ако в първоначалната серия лицето е определило дължината на страната на четвъртата фигура като 4,4 инчова, то държи на тази оценка и когато този размер вече е над 10 инча). Тези лица са в невъзможност да коригират съществуващата у тях когнитивна схема според новата информация.

В житейски план лицата със склонност към запазване на когнитивния модел могат да се проявяват като догматици с ригидност на мисленето, поддържащи неадекватен модел за обяснение на променящите се ситуации без да отчитат новата информация.

4. ГЪВКАВ КОНТРОЛ / ЗАВИСИМ КОНТРОЛ (също въведен от Гарднър). Този стил се отнася до уменията за контрол върху поведението при конфликтни изисквания (преработка на информацията при конфликтни изисквания).

Изследва се с т.нар. Colour Word Test (тест с думи и цветове).

На изследваното лице се представя поредица от думи, написани с различен цвят. Част от думите са имена на цветове, но написани с друг, не с обозначения цвят (напр. думата "бял" е написана с червен цвят). Условието е лицето да назовава цвета, с който е написана думата (в посочения пример ИЛ трябва да каже "червен"). Така от една страна изследваното лице чете името на даден цвят, а трябва да каже името на друг цвят - това са конфликтни изисквания. В зависимост от това, доколко лицето може да се откъсне от фона (думата) и да посочи само цвета, може да се съди дали притежава гъвкав или ригиден контрол.

5. ТОЛЕРАНТНОСТ КЪМ НЕРЕАЛИСТИЧНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ (въведен от Гарднър).

Съзнателно противопоставяне на перцептивна информация, когато за нея е известно, че нереалистично представя действителността. Става въпрос за противопоставянето ни спрямо нещо, за което знаем, че е илюзия, въпреки перцептивната информация за него

(примера с успоредните линии). Това умение носи сериозни последици в живота на индивида.

Измерването става чрез проследяване на движещи се обекти. При ниска честота на поява те изглеждат като следващи един след друг, а не като един и същи обект (при увеличаване на скоростта). Изследваното лице знае, че възприятието му при високата скорост е нереалистично и се стреми да различи обекта на части. Толерантността към нереалистични впечатления се измерва с максималната скорост, до която изследваното лице възприема обектите като отделни един от друг.

6. **ФОКУСИРАНЕ / СКАНИРАНЕ** (въведен от Гарднър). На изследваното лице се предлага да определи размерите на светлинен кръг, проектиран на фона на сложна светеща конфигурация. "Фокусиращите" лица преувеличават размера на кръга, а "сканиращите" цялата ситуация лица дават по-близки до верния отговори. Умението да се съпоставя ситуацията (кръга) с други ситуации (фоновата конфигурация) е по-ценно от съсредоточаването само върху оценявания обект.

7. Т.нар. **ШИРОТА НА КЛАСИФИКАЦИЯТА** (въведен от Питигрю, Pittigrew). Става въпрос за наличието на широк или тесен спектър на еквивалентност между категориите.

По-късните добавки към изброените когнитивни стилове пренебрегват редица разграничения - някои стилове се обединяват в по-крупни концепти, а други се разграничават в детайли.

От тези когнитивни стилове и особено от организацията на стимулите и от начина, по който се организира информацията, зависи поведението, контрола, концептуализацията на поведението и др.

Така например **ДОГМАТИЗМЪТ** (концепция на Рокич) може да бъде самостоятелен когнитивен стил или обединение на няколко стила. Догматизмът като когнитивен стил означава понижаване на адаптивността на индивида към нова среда (отхвърляне на несъгласуващата се с модела информация). Характеризира се с ригидност на структурите и екстремалност на оценките (при невъзможност да бъдат защитени),

отказ от анализ на ситуацията, защото индивидът не се интересува от детайлите, а гледа само да "напасне" общата си когнитивна схема към своите интереси. Такива хора са винаги прави и не знаят какви са начините за отчитане и съобразяване с мнението на другите хора.

III. ПСИХОЛОГИЧЕСКА ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ.

Психологическата диференциация се отнася до възможността за възприемане на фините разграничения между различните аспекти на ситуацията и на обектите, подложени на перцепция. Последниците от наличието или липсата на психологическа диференциация у индивида в ежедневието са многобройни. Например, ако един човек разглежда друг човек с цел да го оцени: 1) при наличие на ниска диференциация, той ще даде една обща оценка според малък брой (дори според една) стъпки и ще генерализира извода си. Такава оценка е последица от много стеснения "хоризонт" на оценяващия. 2) при наличие на когнитивна диференциация се взимат под внимание много голям брой постъпки и човекът не се разглежда като общ концепт. Обикновено се дава заключение за една характеристика (приемана позитивно), в добавка с други черти (оценявани позитивно, негативно или неутрално). Пример за психологическа диференциация е следното мнение: "Това е високо компетентен човек, който не ме обича, но не се стреми нарочно да ми вреди и т.н.", т.е. създава се диференцирана картина, при която на личността не се "лепи етикет".

Този психичен феномен се отнася до възприемането на всякакъв род обекти, следователно става въпрос за начин на когнитивна организация с цел извличане на смисъл от обекти от какъвто и да е тип. Психологическата диференциация се свързва с независимостта от полето, при което Уиткин я разглежда като обяснение за съществуването на полевата независимост. Освен с перцепцията, психологическата диференциация корелира и с личностовите особености.

Установено е, че хора с ниска степен на когнитивна диференциация, имат и по-ограничена диференциация на впечатленията от собственото тяло (биха казали само "Потиснат съм", без да могат да диференцират това си състояние). Освен това те са склонни да използват защитните механизми РЕГРЕСИЯ и ОТХВЪРЛЯНЕ (отричане на социалния обект, "бягство" от ситуацията).

Лица с висока степен на когнитивна диференциация имат тенденцията да използват

по-рафинирани защитни механизми - РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ и ИЗОЛАЦИЯ.

Психологическата диференциация е свързана с понятията "когнитивна сложност" (разглеждане на ситуацията в много широк брой единици) и "когнитивна простота" (когнитивната структура на индивида не се отличава с наличието на "комплекси" от елементи, състои се от ограничен брой единици).

* В "Психология. Словарь" за "когнитивна сложност" пише: "Психологическа характеристика на когнитивната сфера на личността. Когнитивната сложност отразява категориалната диференциация на съзнанието на индивида, която способства за избирателно сортиране на впечатленията от действителността, опосредстваща дейността на личността. Когнитивната сложност се определя от количеството класификации, които субектът ползва съзнателно или неосъзнато при диференциация на обектите от която и да е съдържателна област. Съзнанието на човека не е еднородно и може да се характеризира с различна когнитивна сложност в различните съдържателни области (напр. висока когнитивна сложност в областта на спорта и ниска - в сферата на междуличностното възприятие). Операционален критерий за когнитивна сложност може да бъде броя на независимите фактори в субективното семантично пространство".

IV. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ между когнитивния стил и другите психични явления (стойност на когнитивните стилове).

1. Връзка между полевата зависимост/независимост и сензитивността към другия човек.

Съществува положителна връзка между зависимостта от полето и сензитивността. Има множество данни за наличие на такава връзка при физическото присъствие на другия (дори и само визуално). Това особено важи за ситуациите на невербално общуване - тогава зависимите от полето ефективно разчитат смисъла на посланието на другия човек.

Но в случаите на комуникация при отсъствие на другия човек (чрез телефон, писмо) по-ефективни и по-сензитивни са лицата с независимост от полето (очевидно е

преимуществото на това умение в сферата на бизнес-отношенията). В какво се крият причините за това "разминаване"? Според някои изследователи причината е в по-голямата социална компетентност на независимите от полето и в по-сполучливата социална ориентация на зависимите.

2. Връзка между полевата зависимост/независимост и източника на информация.

Изследванията показват, че зависимите от полето са подложени на влиянието на доверителен за тях източник на информация, те са зависими от източника на информация, когато той е значим, близък за тях човек. В по-голяма степен са зависими и от информация, която е противоположна на очакваната (объркват се). При отсъствие на значим доверителен източник на информация зависимите от полето лица са резистентни (съпротивляват се) към промяна на своя атиюд.

Обратно, независимите от полето имат тенденция да се отнасят към аргументите сами по себе си, без да се интересуват от източника на информация.

3. При изследвания с широк кръг задачи индивидите, които са независими от полето и едновременно с това рефлексивни, показват по-добри резултати (зависимо-рефлексивните се справят добре със задачи с ясни изисквания, особено при действия със социални обекти). Полево независимите лица превъзхождат полево зависимите при академичната дейност, в способностите за научаване на чужд език, в скоростта на изпълнение на когнитивните задачи, по-успешно се справят с докладване на постиженията си (зависимо-импулсивните доста зле докладват собствените си постижения), както и при диагностика на причините за проблема. Те по-лесно се справят с организирането на неопределени ситуации и възприемат трудните задачи като по-лесни, отколкото зависимите от полето, и ги изпълняват по-бързо.

Независимите от полето лица, при условие, че са и толерантни към амбивалентност, са по-уверени в правилността на решенията си и в своите действия.

4. Аналогично е положението при ситуации на тренинг и научаване. Възможно обяснение на различията е наличието на комбинаторен (по-фин) анализ у полево независимите лица.

С повишаване на натоварването, различията между зависимите и независимите от полето лица се увеличават, при което независимите имат по-големи възможности за справяне. Те абсорбират по-успешно новата информация, но зорко следят за поява на неочаквана и несъответстваща информация. Водят си по-добре организирани записки, което подобрява припомнянето след края на тренинга.

Зависимите от полето лица се справят по-добре, ако материалът е структуриран поначало.

5. Голяма част от тестовете за измерване на креативността показват висока корелация с независимостта от полето. Такава корелация има дори и при контрол на интелигентността (при един и същ IQ) - независимите от полето имат по-висока креативност. По-малко данни има за връзката на креативността с рефлексивността или импулсивността. Наличието на креативност в по-висока степен е гаранция за по-високи академични постижения. Особено голямо е значението ѝ при ситуации в по-широк от учебния смисъл.

6. Почти всички когнитивни стилове показват ниска корелация с тестовете за интелигентност, но вариациите в корелацията идват от прилагането им в различни популации. Когнитивният стил е механизъм за когнитивна организация, а IQ е резултативен показател.

Корелацията между когнитивната диференциация и полевата зависимост/независимост е най-много изследвана. Това е и най-добре разработената теория за когнитивен стил.

V. ПОСЛЕДИЦИ от когнитивната сложност и простота.

* Когнитивната сложност (complexity) е размерността на човешкото познание - колко дименсии използва човек при описанието на един обект. Концептуализацията на когнитивната сложност се предшества от диференциацията, с която понятийно се преработва дадена комплексна информация. Корените на когнитивната сложност са изследвани от Вернер, Пиаже, Кели (с реп-тест). От това с колко концепта борави

изследваното лице, се съди за неговата когнитивна сложност или простота. Това е проява на устойчивата индивидуалност при интерпретиране на събитията не само по отношение на количеството информация, но и по това как тя се оценява, структурира, подрежда, преработва понятийно и използва по-късно (при необходимост от взимане на решение). Различията между хората по отношение на когнитивната сложност са особено значими при обмен на информация в комплексни социални ситуации.

* Други автори определят когнитивната сложност като единство от устойчиви процеси. Степента на когнитивната сложност зависи от три условия:

- Диференциация (колко на брой измерения ще бъдат разграничени в конкретния обект);

- Дискриминация (оценки на различията на признаците във всяко измерение);

- Интеграция (обединяване на измеренията в йерархична структура - установяване на взаимоотношенията между вече разграничените измерения).

* Равнището на когнитивната сложност (на преработка на информацията) варира в зависимост от: 1) предпочитаните дейности (харесваните обекти имат по-висока когнитивна сложност); 2) стратегията за решаване на проблеми; 3) интелектуалното развитие и образованието. Ниската когнитивна сложност се характеризира с честа употреба на външно-коренни понятия (в малко измерения), а съждението и вземането на решение е в зависимост от групи стереотипи.

Когнитивната сложност, както посочихме, е свързана със стила за вземане на решения. Той е в зависимост от:

- използването на единичен или множествен фокус (дали се разглежда една или повече страни на проблема);

- количеството на използваната информация (брой единици, варианти).

При комбинирането на тези особености, можем да получим 4 СТИЛА ЗА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЕ (с когнитивна сложност или простота):

1 стил - РЕШИТЕЛЕН (единичен фокус + ниско равнище на използване на информацията);

2 стил - ГЪВКАВ (много фокуси + ниско равнище на използване на информацията);

3 стил - ЙЕРАРХИЧЕН (единичен фокус + високо равнище на използване на информацията);

4 стил - ИНТЕГРАТИВЕН (много фокуси + високо равнище на използване на информацията).

Когнитивната сложност често се измерва с REP Test (Role Construct Repertory Test) на Джордж Кели.

Като цяло когнитивният стил е от изключително значение за оценяване на личността, защото той показва начина за ориентиране и позициониране на индивида в света. Освен това, когнитивният стил **МНОГО ТРУДНО СЕ ПРОМЕНЯ**, той е постоянен и това трябва да се има предвид при подбор на индивидите за дадена дейност. _

Въпрос 9. ЛИЧНОСТНИ КОНСТРУКТИ. ТЕОРИЯ НА G.KELLY. ВЪЗМОЖНОСТИ НА ТЕХНИКАТА НА "РЕПЕРТУАРНИТЕ РЕШЕТКИ". ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД ТЕОРИЯТА ЗА ЛИЧНОСТНИТЕ КОНСТРУКТИ.

I. Теория на Джордж Кели (1905-1966).

Джордж Кели произхожда от религиозно семейство. Прагматичен е. Създава една от теориите в когнитивната психология (1955). Някои го причисляват към хуманистичната психология, а други - към екзистенциалната.

А. ОСНОВЕН ПОСТУЛАТ В ТЕОРИЯТА: Човекът се разглежда като учен (като изследовател). **От позицията на учен индивидът постъпва в своя опит като издига хипотези за събитията, търси закономерности, стреми се да предсказва събитията**, т.е. човек използва различни начини да възприеме, разбере, прогнозира и контролира света. **ОСНОВНА ЦЕЛ** в човешкия живот е намаляването на неопределеността.

ЛИЧНОСТНИТЕ КОНСТРУКТИ са основния инструмент, с който човек обяснява и предвижда събитията.

ЕЛЕМЕНТИ се наричат обектите от физическата или социална среда - хора, предмети, понятия, отношения, звуци, цветове и т.н.

КОНСТРУКТИТЕ са биполярни признаци (параметри, скали). Всеки елемент се оценява по всеки конструкт. Между елементите и конструктите има съответствие.

Елементите, включени в даден тест ("решетка") се избират от някаква общност по определени правила. Често елементи от различни нива на общност са зададени общо - като роля (напр. "Мъж с влияние над Вас"). Анализът на решетката позволява оценката на силата и посоката на връзката между конструктите (корелацията), тяхната дълбочина и йерархия. При продължително изследване (през определени периоди) може да се проследи динамиката на конструктите. Съществува диапазон на пригодност на конструктите, следователно елементите трябва да бъдат в този диапазон на пригодност.

В основата на концепцията на Кели е философският принцип "конструктивен алтернативизъм" - едно и също събитие може да се разглежда чрез различни

конструкти.

Всеки конструкт работи като хипотеза - вероятен начин за конструиране на физическата и социална среда. Един конструкт се стабилизира, когато се потвърди от опита (но има и изключения). В противен случай той се отхвърля. Човек се стреми към изграждане на система от конструкти, адекватна на света, по пътя на пробите и грешките. Добрата система от конструкти предполага гъвкавост (иначе човек става роб на своите конструкти). "Процесите у човека са канализирани чрез начина, по който човек си представя събитията. Този начин предопределя психичните ни особености. Светът за нас е какъвто си го конструираме."

Б. ПОСТУЛАТИ, СВЪРЗАНИ С КОНСТРУКТИТЕ:

1. Конструктивен постулат:

Човек се ориентира в събитията чрез реконструиране на тяхната повторемост.

Кели не се интересува от единичните събития. Основното, върху което се гради личността (психиката) е опитът, с който се срещаме постоянно. Хората имат тенденция да се отнасят един към друг еднакво в различни ситуации. Конструктът се гради върху онова, което се повтаря в опита. Ако едно събитие не се повтаря, конструкт за него не се изгражда.

2. Постулат за индивидуалността на конструктите:

Всички конструкти се различават помежду си, защото принадлежат на различни индивиди.

Хората се различават помежду си по техния начин на конструиране на събитията.

Реалността е това, което ние възприемаме, че е. Съществува конструктивна алтернативност - човек е свободен да конструира света, както иска (отнася се за външния свят и за самите нас). Ако един човек реши, че е интроверт, той сам конструира себе си като такъв и се разглежда като такъв. Именно "разглеждането" имплицира в действията на субекта интровертни характеристики.

3. Организационен постулат:

Конструктите са взаимно зависими.

Осъществяват помежду си както различни по вид отношения, така и йерархична подчиненост - координация и субординация (затова има детерминиращи и подчинени конструкти). Без тази организация на конструктите, не са възможни точните предвиждания на събитията.

4. Дихотомен постулат:

Всеки конструкт съществува като двуполюсен.

За да се създаде конструкт, са необходими 3 обекта - два, които си приличат по нещо и поради тази си прилика се различават от трети (третият обект е полюс за двата приличащи си обекта). В репертоарната решетка задължително двата обекта са на единия полюс, а третият - на другия полюс.

5. Постулат на избора:

Човек избира за себе си тази алтернатива в дихотомния конструкт, чрез която очаква по-голяма възможност за разширяване на собствената система от конструкти и за повишаване на нейната определеност.

Тук се противопоставят **две стратегии**:

- *на сигурността*: в системата от конструкти не се абсорбира нов опит, тя се "затваря" и си остава същата.

- *на поемане на риск*: отваряне на системата към света.

Постулатът се отнася до избора на една от двете стратегии относно конструирането на системата от конструкти ("разширяващите" стратегии са по-добри).

6. Аранжиране на конструктите по убедителност (не "ранжиране!"):

Всеки конструкт има зона на "фокус" на убедителността и периферна зона.

Във "фокуса" се намират събития с повече информация, съдържащи повече опит и по-добре осмислени. В "периферията" се намират събития, които са нееднозначно фиксирани с "фокусните" събития, като отношенията между тях не са ясни.

Тук може да се намери връзка между когнитивната сложност на личността и формирането на "широки" конструкти.

7. Постулат на опита:

Конструктите се проверяват (и конструират) в опита.

Човек действа като учен - формулира хипотези за събитията, които впоследствие проверява, коригира и т.н. (без вербализация!). Търси се смисълът на нещата - според Кели, да знаем смисъла, означава да можем да го предвиждаме.

8. Постулат на модулацията:

Някои конструкти са по-отворени от други.

Отворен е този конструкт, който позволява абсорбирането на други единици, които не са били части от него. Модулирането (или моделирането) се отнася както до промяната на количеството обекти, които конструктът пресъздава (обема), така и до склонността (стремежа) към определен начин на увеличаване (или намаляване) на този обем. Става въпрос за това, че двата полюса на конструкта трябва да са гъвкави.

9. Постулат на фрагментирането:

Конструктът действа като едно цяло, но се обновява по различни начини.

Във всеки момент в конструкта влизат нови елементи, пробват се хипотези и т.н. Поведението се "води" както от "утвърдените" конструкти, така и от нови конструкти без статус, следователно поведението може да бъде противоречиво (неконсистентно). В този момент човек прилича на експериментатор, който търси подходящ вариант. Дори и по отношение на един човек съществуват различни фрагменти (различни начини за обновяване на конструктите).

10. Общността като постулат:

Общността се отнася до степента, в която един човек използва система от конструкти, близка до системата от конструкти на друг човек.

Става въпрос за това, че психичните процеси у първия човек са подобни на тези у втория човек. Следователно, начинът по който създават конструктите си, прави хората еднакви (дори и при наличие на различен опит и условия на живот).

11. Социалността като постулат:

Социалността се отнася до равнището, в което един човек може да "конструира" конструктивния процес на друг човек.

За да можем да имаме общи действия с друг човек, трябва да сме в състояние да играем роля в неговия свят, да участваме в социалния процес, част от който е другият човек. За тази цел трябва да знаем КАК този човек създава своите конструкции и дали можем да приемем този начин. Това се отнася за всякаква дейност.

В. ЦИКЪЛ НА ФОРМИРАНЕ НА ЕДИН КОНСТРУКТ:

1 стадий - формиране на предварителен конструкт (изграждане на хипотези по отношение на събитието, света и пр.);

2 стадий - избор на особено подходящи конструкции за конкретната ситуация;

3 стадий - проверка и контрол на конструктите в опита (някои конструкции отпадат, а други се стабилизират).

Човек търси в света ВАЛИДИЗАЦИЯ НА СВОЯТА СИСТЕМА ОТ КОНСТРУКТИ! Но дори и когато постигнем валидизацията и сме сигурни, че конструктите ни са правилни, пак може да сме нещастни и неудовлетворени. Затова, освен валидизация на системата от конструкции, човек търси И УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ НЕЯ.

II. Възможности на техниката на "репертуарните решетки" (по правило думата "репертоар" се пише с "о", но може би като специфичен термин има друг стандарт - В.В.).

A. Интерпретации на Кели:

1. **МОТИВАЦИЯ.** Според Кели няма инертни хора (за него е необяснимо защо е необходимо у човека да има инертни сили) - човек е изначално мотивиран по определението, че е жив.

2. **ТРЕВОЖНОСТ (страх).** Според Кели тревожността е свързана с разбирането (осъзнаването), че съществени събития не могат да бъдат обяснени с нашите налични конструкции. "Пътят" е от "отклонение" (разминаване между ситуацията и разгадаването ѝ чрез системата от конструкции) през "необяснение" и "нищожност" (дълбока обяснителна неспособност на системата) до "страх". Все пак системата е невалидна само донякъде.

3. **ВРАЖДЕБНОСТ.** Според Кели враждебността е свързана с опита да се поддържа и разширява (сред нови обекти) валидността на система от конструкции, която е очевидно невалидна. Тук няма пасивен момент (страх), а активност, която е основната характеристика на разширението. Проблемът идва от това, че една невалидна системата от конструкции се прилага във все повече ситуации. (И когато ситуацията се "опъне" на субекта, той вместо да се свие в себе си и да се "разтревожи", става враждебен към нея и предпочита изобщо да отрече съществуването ѝ, отколкото да допусне, че не е прав. В.В.)

4. **АГРЕСИЯ.** Според Кели агресията не произхожда от враждебността, а се базира на постулата за избора. Агресивните индивиди се стремят на всяка цена да разширяват своята система от конструкции (избирайки стратегията на риска), вместо просто да я дефинират. (Възможно е враждебността и агресията да си приличат поради активната съставка, но при тях "разширението" е с различни характеристики. В.В.)

5. ВИНА. Човек изпитва чувство за вина не само, когато не оправдае очакванията на другите хора, но и когато не оправдае и собствените си очаквания. Така той нарушава сърцевината на убедителността на конструктите, отнасящи се до него самия.

Според Кели ЛИЧНОСТТА е представена от СИСТЕМАТА ОТ ЛИЧНОСТНИ КОНСТРУКТИ.

Б. Възможности на техниката "репертуарна решетка".

Кели работи като терапевт, без да има предварителен опит. От работата си той прави следните изводи:

- няма значение какво съдържание ще излага терапевта пред клиента, важното е да го обяснява убедително от няколко гледни точки, за да може клиентът да го "последва" и да намери потвърждение на казаното в своя опит;
- терапевтът трябва да научи клиента да разсъждава върху своите конструкти, да научи повече за тях.

Кели създава **Rep Test** (съкратено от Repertory Test; пълното име на методиката, както вече сме отбелязвали, е Role Construct Repertory Test), който представлява квадрат (или правоъгълник) с 22 реда и 22 колони. Над всяка колона ИЛ записва името на едно лице според определено описание. След това по редове ИЛ (обикновено в интерактивен режим) сравнява 3 (предварително фиксирани) лица - по какъв признак двете лица си приличат (конструкт) и по какво се различават от третото (или третото се различава от тях - контраст). Сравняват се социални обекти (лица), разгледани в дадена роля, но решетката може да се използва и за изследване на събития, организации и други обекти. Основният принцип е предварително да се реши каква реалност ще се изследва, след това се съставя списък на обекти от тази реалност, които адекватно могат да я опишат. (Вариантът, който попълвахме на упражнения беше за междуличностни отношения - как ИЛ вижда основните персонажи в своя живот. В.В.)

От "репертуарната решетка" психотерапевтът научава:

- общ брой на конструктите (показател за когнитивна сложност или простота);

- колко пъти (дори и като идея) се повтаря даден конструкт;

- дали има реално противопоставяне (между индивида и обкръжението му - В.В.); - дали системата от конструкти на ИЛ е изкуствена или не, и за какво се отнася като цяло;

- какъв тип конструкти използва ИЛ (най-общо: конкретни или абстрактни; не особено "желани" от терапевта са: прекалено проницаемите или непроницаемите конструкти, ситуативните, повърхностните, свързаните със списък от роли и др. Не трябва да се забравя обаче, че за ИЛ подобни конструкти могат да имат специално и особено значение, затова подлежат на уточнение). Ако ИЛ например използва предимно ситуативни конструкти ("И двамата са студенти"), може да се допусне, че лицето живее в момента и когато този момент се изчерпи, индивидът се чувства като "изгубен".

- решетката може да се обработи и по вертикала (с какви конструкти се описва всяко едно лице, дали е предимно в сходство или в контраст и т.н.).

Решетката се обработва с факторен анализ - т.нар. техника на гридовете.

Този тест служи за информация и на ИЛ, и на психотерапевта. Терапевтът може да се ориентира на кого от реално действащите персонажи (референтни по отношение на ИЛ) може да се разчита при терапия. Получава се доста прецизна представа за това, как ИЛ гледа на другите хора.

* Във варианта за изследване на междуличностните отношения зад всяка триада от лица стоят определени **групи от роли**:

1 клас - на Аз-а (Аз самият);

2 клас - на семейството (майка, баща, брат, сестра);

3 клас - на близките (съпруг/а, бивш любим/а, приятел/ка, бивш приятел/ка);

4 клас - ситуативни персонажи (доверено лице, лекар, съсед);

5 клас - на отношенията (отхвърлящ ИЛ човек; човек, който ИЛ съжалява; човек, който представлява заплаха за ИЛ и действа му дискомфортно; човек, който привлича ИЛ);

6 клас - на авторитетите (приеманият учител, отхвърляният учител, началникът);

7 клас - ролите, които имат ценностен характер (преуспяващият човек, щастливият човек, високо моралният човек).

(Основанията за определяне на конкретните триади, сравнявани по редове сме разгледали на упражнения много подробно. В.В.)

В. При терапията с успех може да се приложи "ролева игра с фиксирани роли".

Продължително време (около 2 седмици) клиентът играе роля, която му е наложена отвън (определена е от терапевта). Инструкцията е: "Правете всичко, което не съответства на вас! Не трябва да бъдете вие самите!". Така, изследвайки една друга система от конструкти, клиентът ще научи, че има и други гледни точки освен неговата собствена. Тук ролята на психотерапевта е да осигурява получаването на обратна

информация, защото клиентът "на собствен гръб" ще усети грешките в поведението си, което е много по-добър способ от поучаването и забележките. ("Голямата цел" на Рер Test е вглеждането на индивида в себе си. Обикновено самото попълване на теста, още преди аналирането на конструктите, носи определена полза. Индивидът може да усети, че максимално се затруднява да посочи конкретни лица за някои от ролите, както и че му "идва отвътре" да повтаря и потретва дадени лица от обкръжението си. Това веднага го навежда на мисълта, че всъщност неговото обкръжение не е чак толкова широко, както си е въобразявал. А пък като започне да сравнява, много ясно изпъкват комплексите му. Изобщо, оказва се, че всяка методика, която изисква "творчество" - в случая формулиране на конструктите, е мощно средство за активно самоизучаване. В.В.)

"Репертуарната решетка" може да служи като основа за интервю, както може да се попълва и няколко пъти (за нуждите на терапията).

III. Перспективи пред теорията за личностните конструкти. (Конкретно за перспективите може би трябва да видите в книгата. Иначе смятам, че казаното до тук е напълно достатъчно за изпита. Цитирам само някои извадки с практическа насоченост. В.В.)

(Из: Франселла, Ф., Д.Баннистер. Новий метод исследования личности. М., Прогресс, 1987.)

Използване на репертуарната решетка за предсказване измененията в процеса на груповата терапия

Едно от съображенията на Кели по отношение на тази методика е изследването и на психотерапевтите с помощта на методите за изследване на клиентите - така процедурата става по-рефлексивна. В групата "наравно" с пациентите участва и терапевт (освен основния), който е в две роли - като пациент попълва отговорно всички въпросници, а като професионалист дава своите прогнози и очаквания по отношение на измененията в ИЛ. След началото на терапията групата се "затваря", т.е. в нея не влизат повече участници. (Колеги, все пак не съм съвсем сигурна за постановката на терапията и вида на участието на терапевтите - колко са на брой и дали един от тях е "официален". Преписвам от чужд конспект върху този материал, затова не се предоверявайте. Най-добре изобщо игнорирайте броя на терапевтите. В.В.)

СХЕМА НА ЕКСПЕРИМЕНТА:

1. Оценка на пациентите, основана на попълването на репертоарната решетка и на данните от интервюто. Обсъждане на резултатите.
2. Формулиране от терапевтите на предсказанието за изменение на изследваните лица.

Преди началото на груповата терапия изследваните лица са попълвали личностов въпросник, анкета за личните предпочитания, контролен списък с диагностични симптоми от Едуардс и анкета на болницата в Мидълсекс.

В хода на изследването се използва рангова решетка - на ИЛ се дава да попълнят ролеви списък с 10 пункта, включващ значими за него лица:

- майка

- баща

- съпруг/а, интимен приятел/ка

- човек, на когото ИЛ се възхищава или се е възхищавал

- приятел/ка

- човек, когото ИЛ много харесва

- човек, който отхвърля ИЛ

- човек, когото ИЛ съжалява

- човек, когото ИЛ не харесва

- още един значим за ИЛ човек (неназован досега)

Изследваните лица избират от този списък три лица и определят сходното между двама от тях и различното спрямо третия. Ако им е трудно да определят това, те сами избират двама души от списъка и само между тях определят сходството и различието.

След това на изследваните лица се задават още 4 конструкта, характеризиращи сферата на Аз-а:

- подобен на ИЛ по характер (Аз-реално);

- такъв, какъвто ИЛ би искал да бъде (Аз-идеално);

- такъв, какъвто ИЛ е бил в миналото (Аз-минало);

- такъв, какъвто ИЛ очевидно ще стане (Аз-бъдещо).

Тези конструкти за белег за разликата между актуалното и идеалното Аз, за самооценката и за отношението на ИЛ към собствените му изменения.

Накрая на ИЛ се задава въпросът в какво вижда главния си проблем. Така се появяват още два биполярни конструкта (напр., "Прекалено съм импулсивен, а искам да стана по-въздържан"), изразява се същността на проблема на ИЛ в неговите собствени термини.

Разликата между Аз-реално и Аз-идеално се определя на основата на корелация между първи и втори конструкт (от сферата на Аз-а). Умерената положителна корелация (0,2-0,7) може да е основа за благоприятна прогноза. Отрицателната корелация (индикатор за неудовлетворение от себе си) и много високата положителна корелация (твърде висока степен на удовлетвореност) говорят за нарушения в Аз-образа.

Дисперсия на проблемните конструкти:

Изчислява се коефициентът на корелация на всеки конструкт с всички останали конструкти. Изчислява се разликата на дисперсията на "проблемните" конструкти (човек, който не ни харесва и човек, когото съжаляваме) при първо и второ тестване и получените данни се сумират. Прави се ранжиране по този показател. Тази процедура се прилага, за да се определи доколко значителни са проблемните конструкти по отношение на цялата система от конструкти.

Степен на изменение на всички конструкти:

Изследват се всички конструкти от първото и второто попълване на решетката. Това показва дали са се появили нови и са изчезнали предишни значими връзки между конструктите (коефициентът за значима корелация на Спирмън за двустранен критерий е $p = 0,64$). Конструктите се ранжират - от по-значими към по-малко значими.

Предсказания на психотерапевтите:

Терапевтите трябва да определят какви изменения ще бъдат благоприятни за ИЛ. Те трябва да попълнят "решетката на идеалния резултат" за всички ИЛ - каква би била решетката на всяко ИЛ в случай на идеални резултати от терапията. Построява се хипотетична решетка, включително и матрица на корелация между конструктите, които ще се появят у ИЛ ако с него се осъществят желаните изменения и той е в състояние да разреши проблемите си. Тази прогностична решетка се прави на базата на първата решетка, попълнена от ИЛ.

Накрая терапевтите трябва да построят хипотетична матрица за корелацията, отразяваща измененията, които по тяхно мнение имат място в хода на терапията - "решетка на предсказваните реални резултати". После "идеалната" и "реалната" решетки се съпоставят с решетката, попълнена от ИЛ след края на психотерапията.

Отчита се:

Реалното изменение на пациента. Посоката на промяната - желаната или/и предсказаната.

Въпрос 10. Идеята за психологическите типове - ОТПАДА.

(01.12.1995)

Въпрос 11. НАСЛЕДСТВЕНОСТ. ИЗСЛЕДВАНИЯ НА БЛИЗНАЦИ, ОТГЛЕДАНИ ОТДЕЛНО. ИНТЕЛЕКТ И НАСЛЕДСТВЕНОСТ. НАСЛЕДСТВЕНОСТ И ЛИЧНОСТ. ВЛИЯНИЕ НА НАСЛЕДСТВЕНОСТТА ВЪРХУ ПОВЕДЕНИЕТО.

НАСЛЕДСТВЕНОСТТА е един от факторите, влияещи върху индивидуалните различия (факторите са: наследственост, социална среда, ситуация).

I. ИНТЕЛЕКТЪТ и факторите на наследствеността и средата.

Взаимоотношението между наследствеността и средата се фокусира преди всичко върху сферата на интелекта. Повечето автори смятат, че поне известна част от интелекта е наследствена, но и средата оказва влияние. Мненията се разделят според тежестта на двата фактора. Каква част от интелекта е наследствена?

1. Данните за връзката между интелекта и наследствеността са от изследвания по степента на родствена близост

между изследваните лица, която близост се изменя (варира). От изследването, проведено върху 100 ИЛ се установява, че колкото по-близки са родствените връзки, толкова по-висока е корелацията между изследваните лица. Средни коефициенти на корелация по IQ:

- между братовчеди: 0,15

- между братя и сестри, израснали отделно: 0,27

- между родители и осиновени деца: 0,31

- между родители и деца: 0,40

- между братя и сестри, израснали заедно: 0,47

- между двуйайчни близнаци: 0,60

- между двуйайчни близнаци, израснали заедно: 0,62

- между еднояйчни близнаци, израснали отделно: 0,72

- между еднояйчни близнаци: 0,87

(Запомнете само отбелязаните данни. В.В.)

Очевидно е детерминирането на интелекта от наследствеността, но резултатите свидетелстват и за значителна роля на средовите фактори. Така например, ако близнаците са отгледани заедно, коефициентът на корелация между тях по IQ се увеличава. Интелектуалните способности на осиновените деца, отгледани от родители с висок интелектуален статус са по-високи от предполагаемите според IQ на техните биологични родители. Различните данни говорят за това, че средата внася промени в IQ до 20 точки (по скалата на Бине), т.е. че ИЛ може да се "премести" в друга "интелектуална" категория.

Оценките за относителния дял на наследствеността варират в различните изследвания - от 0,87 до 0,10. Тези големи разминавания в резултатите се дължат на неконтролирани променливи в измерването, защото изследванията са провеждани като полеви, а не лабораторен експеримент.

Ситуацията се усложнява и от допускането, че едно и също семейство предлага еднакви средови условия на децата си, но това може да не е така (второто, третото и т.н. дете в семейството "идва" в различни условия, самите родители се променят междувременно, често не се отнасят еднакво към децата си и мн.др.). Това положение е може би "най-чисто" при еднояйчните близнаци, които външно изглеждат по-сходни и "предизвикват" еднакво третиране от страна на родителите.

Налага се изводът, че при неконтролирани изследвания влиянието на наследствеността върху интелекта не може да се установи точно. Вън от съмнение е наличието на влияние, но относно степента на влияние се спори.

Хипотеза на Бошар (Bouchard): "Вероятно е интелектът да се определя от гени с кумулативен ефект". Комбинирането на 5-10 гени дава широки вариации и голямо разнообразие на IQ дори и в рамките на едно семейство. От гледна точка на тази хипотеза родители с висок IQ могат да имат деца с нисък такъв и обратно (поради различните комбинации на вариращите гени).

2. Влияние на средата.

Условията на средата, определящи как ще се развие интелекта на индивида, се отнасят до: *качеството на интелектуалната стимулация от страна на средата (родителите), здрав ето, храненето на детето, емоционалния климат в дома, типа обратна информация, която детето получава от своето поведение*

(как детето получава информация за това, доколко добре се е справило със съответната задача - ясна или противоречива информация; затова "правилата" при възпитанието трябва да се спазват стриктно, а не за едно и също действие в една ситуация да се "зарадваме" на детето, защото сме в добро настроение, а в друга ситуация - да му се разкрещим или напляскаме. Дете се възпитава целенасочено и последователно, иначе то се "обърква". В.В.).

От две деца с едни и същи гени, ако едното има по-добро пренатално и следнатално хранене (преди и след раждане), уютен дом, висок емоционален статус и други фактори с положителен знак, то ще получи по-висок показател по IQ в I клас (до 20 точки повече по скалата на Бине). Систематичното непълноценно хранене води до намаляване на интелектуалния потенциал до 5 точки за възрастни хора (по Бине), а при деца спадането на IQ е по-голямо.

Така *факторите на средата акцентират различията, налични в момента на раждането, каквито и да са те.*

а) В това отношение са показателни **програмите за обогатяване на средата** на деца в предучилищна възраст (2-5 год.) с неравноправно социално положение (в САЩ). Програмите са насочени към тези деца, които обикновено живеят в предградията при трудни условия, без подходящи играчки. Специалисти от общината идват в дома на детето и се занимават с него по специална схема, осигуряваща подходяща среда за усвояване на интелектуална стимулация - Lego, специални игри, обяснения, интелектуална дейност (усвояване на цветове, пространствени отношения и т.н.). Такива

деца показват по-високи резултати (по Уекслър и Бине) при постъпване в училище, отколкото децата, които не са подложени на такива програми. Те са по-сигурни в себе си и по-високо социално компетентни.

Изследванията от типа follow up, т.нар. "срезови" изследвания (не на индивид, а на група лица) показват, че такива програми имат преимущества - гарантират до известна степен и по-нататъшния успех на децата в по-горните училищни степени (на 15-годишна възраст успехът им е с цяла единица по-висок от този на децата, които не са посещавали програмата). Те имат по-добри показатели по четене, език, аритметика; проявяват по-малка степен на антисоциално поведение, повече от тях си намират работа след завършване на училище. Т.е. ранната детска стимулация има много добро отражение в по-късните години. Още по-добри резултати се получават, когато родителите също участват в програмата по съответната схема.

б) Друг пример: В Израел идват евреи от всички страни. Съществуват сериозни различия между "европейските" и "арабските" евреи - в обучението, културната и социалната среда. Средните стойности на IQ на еврейските заселници от Европа значително превишават тези на "арабските" евреи. С изключение на КИБУЦИТЕ (кибуцините) - **децата, включени в "кибуци"**, които не живеят с родителите си, а с други деца (доброволно). Различия в интелекта на тези деца съществуват, но тези различия вече са с нормално разпределение и не са свързани с произхода на родителите. След такова обучение остават само различията, свързани с наследствеността. Следователно, обогатяването на средата може да помогне на децата да развият своя истински интелектуален капацитет.

Генетичната наследственост не определя еднозначно постиженията на човека в интелектуалната сфера. Постижанията зависят от възможностите за развитие и проява на този потенциал. Именно тук е влиянието на средата!

II. ЛИЧНОСТТА от гледна точка на влиянието на наследствеността и средата.

1. Генетични влияния.

Родителите, които за първи път имат дете, често се изненадват, че то има личност

веднага след раждането му, както и че двете им деца са различни. Надеждни разлики между деца могат да се наблюдават и на 3-месечна възраст по характеристики като: равнище на активност, концентрация на вниманието, адаптивност към промените в обкръжението, общо настроение. Едно дете може да бъде активно, дисфункционално, трудно да се поддава на успокояване, а друго - тихо, лесно да се успокоява, дълго да се ангажира с една дейност.

Такива характеристики (свързани с настроението и активността) са **ТЕМПЕРАМЕНТОВИ ОСОБЕНОСТИ** и са основата (градивните блокове) на изграждащата се личност. Ранната им проява предполага поне частичната им детерминираност от генетични фактори. Вероятно в известна степен тези темпераментови особености са наследени от родителите, независимо от разликата между децата в едно семейство.

Един от начините за проверка на подобна хипотеза е *изследване на двойки близнаци* - ако при еднояйчните близнаци открием по-голямо сходство по факторите, отколкото при разнояйчните, то тези фактори са наследствени (имат силно изразен генетичен компонент).

а) Близнаци *от един пол на 5-годишна възраст* биват оценявани от техните родители по следните показатели (за темперамент):

- емоционалност

- активност

- социабилност

Корелациите по тези показатели между еднояйчните близнаци са 0,5-0,6, а между разнояйчните близнаци клонят към нула. Това е свидетелство за съществена детерминация на наследствеността върху тези показатели. Възможно е, наистина, еднояйчните близнаци да бъдат третирани (и описвани) по-сходно от родителите,

отколкото разнояйчните, като надценяват подобие то у тях. Но и според други изследвания се доказва, че тези характеристики имат съществена наследствена компонента.

б) Генетичните влияния могат да се проследят и при възрастни. За установяване на корелацията по показателите социабилност (екстраверсия) и импулсивност (емоционална нестабилност), в Швеция са изследвани *12 хил. двойки възрастни близнаци* (оценявани от близките им). И по двете характеристики на личността корелациите са 0,5 (при еднояйчните) и 0,2 (при разнояйчните). Тук отново съществува възможност еднояйчните близнаци да се третират от околните по-сходно (средата да ги "вижда" като сходни), отколкото разнояйчните. Идеалният случай за провеждане на подобно изследване е еднояйчните близнаци да са разделени от най-ранна възраст и да са отгледани отделно един от друг. Ако и тогава има висока корелация, наследствеността наистина ще има много голямо влияние върху темпераментовите характеристики.

в) Минесотско изследване на близнаци, *отгледани отделно*. През 1984 год. *44 двойки еднояйчни близнаци*, които са разделени един от друг през първите 10 седмици от живота си и не са се виждали до момента (когато са на 34 години), са поканени да участват в изследване. (Забележително е било това, че някои от двойките близнаци са идвали на срещата облечени с почти еднакви дрехи, аксесоари и пр., проявявали са еднакви жестове, мимики и други характерни особености.) Техните резултати се сравняват с тези на еднояйчни близнаци, отгледани заедно. Сравнението показва, че по широк спектър личностни свойства резултатите на двете групи близнаци не се отличават особено: отгледаните поотделно имат корелация 0,49, а отгледаните заедно - 0,52.

Подобно изследване, но при разнояйчни близнаци, показва следните резултати: корелация 0,21 (отгледани отделно) и 0,23 (отгледани заедно). Данните говорят за това, че еднояйчните близнаци са по-сходни в редица личностни черти, защото са по-близки по генетично присъствие.

ИЗВОД: Около 50% от вариациите между индивидите по показател личностни характеристики се дължат на наследствеността!

2. Влияния на средата.

Ако генетичните фактори са отговорни за 50% от вариациите на личностните характеристики, то останалите 50% са атрибут на други фактори - главно влияния на средата. Голяма част от патерните на личността са резултат от опита, а не от наследствеността. Повечето психологически теории предпоставят, че ранното детство има най-голямо влияние върху формирането на личността, вероятно защото това е периодът, в който влиянието на средата е най-съществено.

РОДИТЕЛСКИТЕ СТРАТЕГИИ, като съществен елемент от средата на детето, са фактор за формиране на личностните черти. Децата се различават помежду си в края на първата си година в резултат от емоционалния им контакт с хората, които са го отглеждали. Децата, които са обект на грижовност и сигурност в отношенията през първата си година, по-късно в трудни ситуации проявяват ентузиазъм и упоритост, самонаправяват поведението си и търсят знания, стават социални лидери сред връстниците си. Обратно, децата, които през първата си година са обект на по-малка сигурност от страна на родителите, по-лесно изпадат във фрустрация, по-зависими са от другите (особено от възрастните) и имат избягващо социално поведение (през зрелостта са по-малко способни да развиват близки лични отношения с другите хора).

РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ (основни модели на родителско поведение).

Определят се от комбинацията между 2-те дименсии "емоционално отношение" и "вид контрол", която комбинация като резултат дава "родителската стратегия на отношение към детето":

АВТОРИТЕТЕН СТИЛ - "приемащ, отзивчив, центриран върху детето" x "изискващ, контролиращ".

АВТОРИТАРЕН СТИЛ - "отхвърлящ, неотзивчив, центриран върху себе си и своите интереси" x "изискващ, контролиращ".

ВСЕОПРОЩАВАЩ СТИЛ - "приемащ, отзивчив, центриран върху детето" x "неизискващ, неконтролиращ".

ПРЕНЕБРЕГВАЩ СТИЛ - "отхвърлящ, неотзивчив, центриран върху себе си и своите интереси" x "неизискващ, неконтролиращ".

(Тези родителски стилове могат да се разглеждат и като начин на мениджърско поведение.)

Авторитетният родителски стил води до изграждане на по-ясна концепция у детето за собственото му място в живота. Този вариант дава най-голяма стабилност, за разлика от пренебрегващия стил, при който всичко е несигурно и неясно и детето живее в хаос с голяма опасност от изграждане у него на страх от живота.

Въпрос 12. СОЦИАЛЕН И КУЛТУРЕН КОНТЕКСТ. ЛОНГИТЮДНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ПОСЛЕДИЦИ ОТ СОЦИАЛНАТА ДЕПРИВАЦИЯ И ОТ ОБОГАТЯВАНЕТО НА СОЦИАЛНАТА СРЕДА ЗА ИНТЕЛЕКТА И ЛИЧНОСТТА.

Колеги, този въпрос не е предаден така формулиран на лекции - ще го "извлечете" от въпрос 11. Обърнете внимание на влиянието на средата върху интелекта и личността. Включете и изследванията, свързани с програмите за обогатяване на средата и примера с кибуците в Израел, както и родителските стилове. Изобщо, ако обърнахте внимание, въпрос 11 се отнася само до влиянието на наследствеността (върху интелекта и личността), а въпрос 12 - до влиянието на средата.

(01.12.1995)

Въпрос 13. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ НАСЛЕДСТВЕНОСТТА И СРЕДАТА.

I. Преди всичко трябва да подчертаем, че съществува определена корелация между генотипа и средата. В процеса на формиране на личността, генетичните и средовите фактори не действат отделно един от друг - те си взаимодействат. Родителите предават на детето както гените си, така и домашната среда (в началото на живота на

детето родителите са в ролята и на наследствен, и на средови фактор). Затова има наличие на корелация между генотипа на детето и обкръжението му. Интелектът е в голяма степен наследствен фактор, но ако родители с висок IQ предоставят на детето и по-високо интелектуална среда като част от домашната атмосфера (специално отношение към детето в посока към интелектуалната стимулация, културни развлечения, четене на книги и др.), това би могло да повиши генетично заложената у детето IQ. Това важи и за личностните характеристики. Интровертни родители генетично предават на децата си това свойство, но и създават такава атмосфера в къщи (на затвореност, неконтактност, ригидност на семейната среда). Но има и родители, които могат преднамерено да организират средата на детето в посока, противоположна на генофонда, за да тушират някои неблагоприятни характеристики (напр. интровертни родители да стимулират "отвореност" у детето). А родители на екстравертно дете - да му предоставят среда за интровертни занимания. Т.е. *корелацията между наследствеността и средата може да е както положителна, така и отрицателна*.

Средата (обкръжението) се превръща във функция на детската личност - детето е и обект, и субект на взаимодействие (със своите наследствено заложените качества предопределя отношението на околните към него). Съществуват *три форми на динамично взаимодействие между детето (личността) и средата*

:

1. РЕАКТИВНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ.

Теза: Различни индивиди, под влияние на една и съща среда, възприемат, интерпретират и реагират на нея по различен начин.

Напр., на авторитетен родителски стил тревожното и спокойното дете реагират различно. Още по-силно изявена е разликата при наличие на авторитарни родители. Сензитивното дете ще се разплаче от неща, които несензитивното не би и забелязало. Екстравертното дете ще "следи" (търси) социалните контакти в семейството, а интровертното ще ги отхвърля. По-интелигентното дете ще извлича повече информация от средата.

Личността на всяко дете извлича "субективна среда" от обективното обкръжение и точно *тази субективна среда развива личността!* Дори и ако родителите създават едно и

също обкръжение за всичките си деца, то няма да е еквивалентно за всяко от тях.

2. ПРЕДИЗВИКАНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ.

Теза: Личността на всеки индивид предизвиква различни отговори у другите хора.

Напр., детето, което се дърпа при опит да го погалят, ще предизвиква по-малко ласкаво поведение. Послушното дете предизвиква по-малко контрол от дете, което е агресивно към правилата. Т.е., може да се каже, че не родителският стил създава (определя) детската личност, а детската личност предизвиква определен родителски стил, който на свой ред я формира.

3. ПРОАКТИВНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ.

Теза: Когато децата пораснат (и се движат извън родителското пространство), те подбират и активно конструират своето обкръжение, често пъти в разрез с разбиранията на родителите.

Тези нови измерения на средата също имат влияние върху формирането на личността. Напр., социално активното дете ще отиде на кино по собствена инициатива, а по-малко социално активното ще чака да го поканят. Проактивното взаимодействие е процес, в който индивидът става активен агент на собственото си личностно развитие чрез инициативния подбор и конструиране на обкръжението.

Относителната значимост на всеки вариант е различна през различните възрастови периоди. Реактивният стил е характерен в ранна възраст (до 3 години), т.е. **корелацият а между генотипа и обкръжението е най-значима през ранните стадии от живота**, защото тогава детето е най-зависимо от средата (на родителите си). При по-зрелите етапи на развитие е решаваща проактивната форма. Реактивните и предизвиканите взаимодействия остават значими през целия живот.

II. Изследвания на някои необясними патерни:

Сходствата между еднояйчни близнаци (дори и отгледани на различни места), не намаляват с времето, за разлика от разнояйчните, които стават все по-различни, въпреки че продължават да живеят в един дом. Наблюдаваните сходства между разнояйчни близнаци и обикновени деца в едно семейство са по-малки, отколкото би следвало ако чертите на личността бяха в такава степен наследствени, колкото показват изследванията с еднояйчни близнаци.

Еднояйчните близнаци имат идентичен генотип, еднакво реактивно взаимодействие. Благодарение на него предизвикват сходни отговори от околните. Генетичните им сходства в талантите и интересите ги подтикват да конструират и да търсят проактивно взаимодействие от един и същи тип. Тези процеси се осъществяват независимо от това, как са отгледани еднояйчните близнаци, защото става дума за наследственост. Колкото по-еднаква е наследствеността, толкова по-сходна среда формират индивидите. Обкръжението на разнояйчните близнаци или обикновените деца в едно семейство непрекъснато увеличава различията между тях, поради тяхната различна наследственост.

Или: Не можем да разглеждаме отделно факторите "наследственост" и "среда", защото те се проявяват в съчетание, ЕДИН ЧРЕЗ ДРУГ!

22.12.1995)

Въпрос 16. РАЗЛИЧИЯ, СВЪРЗАНИ СЪС СОЦИАЛНАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ.

I. Концептът "социална принадлежност" и измерването му.

1. Хората се различават по своята социална база (образование на родителите, характер и престиж на професията, равнище на доходите, характеристики на съседската среда, специфично равнище на материален комфорт, с който индивидът е свикнал - споделяне на стая, книги, играчки, дрехи). Тези фактори оказват влияние върху формирането на

личността.

Всяка от характеристиките на социалната база отразява йерархия от статусни позиции. Така например, колкото по-висок е доходът и образованието на личността, толкова по-висок е и социалният ѝ статус. Статусното разделение е присъщо на всички общества.

2. Изследвания.

а) Изследването на социално-класовия характер на обществото започва с Карл Маркс и Макс Вебер

. Вебер различава социалното разделение (стратификация) не само като икономическа, а като многомерна величина. Освен в икономическата сфера, основоположени различия има и в политическата сфера (власт) и в социалната сфера (които различия пораждават престижа и статуса).

Продължител на Вебер е Низбет (Nisbeth), който признава редица фактори: отношението към властта, сферите и равнището на богатството, стилът на живот, нивото на образование, значението, придавано на семейството, религиозната определеност, професионалното занятие (основно в западните цивилизации).

б) МЕТОДИ за измерване на социалния статус:

- **Подход на репутацията.**

Този подход изисква определяне на статуса на даден човек чрез възприемането му от другите хора. През 40-те години Уорнър провежда изследване върху неголеми общини, чрез индивиди-информатори, които добре познават отделните представители на общността. Изисква се информация за това кой индивид с кои други е свързан, кой кого посещава, кои индивиди се събират заедно, между кои семейства се сключват бракове, как различните групи се разбират взаимно и т.н.

Уорнър установява, че хората създават връзки с подобни на тях - по доход, занятие, местоживееене, религия, политически възгледи, образование. Според Уорнър съществуват три основни социални групи: ВИСША, СРЕДНА и НИЗША КЛАСА. Всяка една от тези групи може да се раздели на две прослойки - по-високо и по-ниско равнище (upper & lower).

Този подход може да се използва само в малки и затворени общности (затова Уорнър разработва и обективен метод), но данните са валидни за цялото общество. - Обективен подход (Уорнър и сътрудници)

Отчитане на всички характеристики от т.нар. "индекс на статусните характеристики". Отчитането се основава на 4 фактора
:

- 1) Занятие (ранжиране по отношение на умения и престижност);
- 2) Източник на състоянието (наследство, заплата, социални осигуровки);
- 3) Тип жилище (размер и състояние);
- 4) Жилищен район (местоположение и престижност).

Всеки критерий е претеглян, като **най-висока стойност има факторът "занятие"**. В по-късни издания вместо многофакторния подход се използва само фактора "занятие", защото той умерено корелира с останалите фактори и ги представя.

Ранжиране на занятията по престиж (САЩ):

I) *Професионалисти* (хора с висше образование и с много висока квалификация - юристи, финансисты, лекари, консултанти-психолози, университетски преподаватели и т.н.).

II) *Собственици, мениджъри и лица от държавната администрация.*

III) *Служащи от най-различни равнища* (държавни, частни) - чиновници, т.е. "хората с бели якички" без висше образование, но занимаващи се с банково дело, държавна администрация и т.н.

IV) *Работници, притежаващи високо квалифицирани умения* (с по-висок разряд) - хора, завършили техникуми, средно-специално обучение и др. Наричат се skilled-workers (квалифицирани, опитни работници).

V) *Ниско квалифицирани работници* - хора, които лесно биват заместени с други. Наричат се semi-skilled workers (полу-квалифицирани работници).

VI) *Неквалифицирани работници.*

- Субективен подход

На изследваните лица се предоставя възможността сами да оценят към кое от стъпалата на социалната йерархия принадлежат. За САЩ субективното разпределение е както следва:

Висша класа - 3%

Средна класа - 43%

Работници - 51% (20% от собствениците на дребни предприятия определят себе си като работници)

Социално "дъно" (социално слаби) - 1%

Не са могли да определят своята социална принадлежност - 2%

Голяма част от хората се определят като професионално свързани с ръчния труд, като работническа класа.

Мнение на СОЦИОЛОЗИТЕ:

ВИСША КЛАСА (upper class) - 1-3%

upper upper - притежава богатства от много поколения

lower upper - сами са създали богатството си

СРЕДНА КЛАСА (middle class, различава се предимно по богатство от висшата, а по заетост от низшата) ***- 45-50%***. Професиите на тези хора изискват предимно вербални способности и абстрактно мислене и обикновено не изискват ръчни умения. Обикновено разликата вътре в класата се прави на база образование и изисквания на професията (равнище на отговорност и равнище на вземане на решения):

в *upper middle* - хората с най-престижни професии

в *lower middle* - по-голямата част от принадлежащите към средната класа.

НИЗША КЛАСА (*lower, working class*) - зависят от уменията, които прилагат в своя труд:

в *upper lower* - квалифицирани работници

в *lower lower* - неквалифицирани работници

II. РАЗЛИЧИЯ в следствие от социалния статус (по психологически конструкти):

1. ЦЕННОСТНА СИСТЕМА.

През 1973 г. Рокич изследва ценностите на основата на общите жизнени ценности и получава резултати за драстично разминаване в ранжирането на ценностите в различните социални класи:

а) Чистота - на 2-ро място при низшата класа и на 17-то място при висшата (за която чистотата е априори "гарантирана").

б) Комфортен живот - на 6-то място при низшата и на 15-то място при висшата класа.

в) Спасение на душата, истинско приятелство, да си учтив, да бъдеш жизнерадостен, да помагаш, да се подчиняваш - по-ценени от низшите класи.

г) Чувство за постижение, сигурност на семейството, вътрешна хармония, мъдрост, да бъдеш способен, с въображение, интелектуален и логичен - са приоритет в ценностната система на по-висшестоящите групи.

Хората от двете крайни групи идват от различни култури. Бедните са по-религиозни и в по-голяма степен насочени към другите, конформни към традиционните социални ценности. По-малко заинтересовани са от поемането на отговорност и сигурността на семейството. Те са по-мотивирани да принадлежат към групата на собствения пол ("Ние, мъжете, трябва да се поддържа!") отколкото за любов и близост с противоположния пол. Демонстрират ниска ценност на компетентността, интелектуалността и самоактуализацията. Тази ценностна ориентация е рефлексия върху родителските концепции за възпитание - онези ценности, които родителите биха искали да видят усвоени у децата си.

Колин изследва родители от средната и работническата класа, като от списък с характеристики (щастие, честност, разсъдливост, подчинение, надеждност, самоконтрол) им предлага да изберат три, които биха искали децата им да притежават. Родителите от средната класа отдават приоритет на саморегулацията и разбирането на чувствата на другите хора. Родители от работническата класа отдават предпочитания на ценности, свързани с подчинението и дефинирани отвън стандарти ("подчинение, честност, чистота").

Тези ценностни различия се отразяват и на възпитателните стратегии. Родителите от работническата класа прибегват до физически и други по-сурови наказания при неправилно поведение на децата си (ценят спазването на социалните норми и подчинението). Родителите от средната класа прибегват до сурови (физически) наказания при проява на чувства, свързани с агресивност или избухване, т.е. свързани с нарушен самоконтрол (тези родители най-много ценят самоконтрола).

2. ИНТЕЛИГЕНТНОСТ.

Положителната корелация между социалния статус и тестираната интелигентност е регистрирана още през I и II св. войни (при служещите в армията). Съществува висока вариативност на IQ вътре в отделните социални групи, която е по-значителна в низшите

по социален статус групи (което вероятно отразява по-голямото разнообразие на полученото образование). За 15 професии, избрани по случаен ред и ранжирани от най-ниската в йерархията до "професия" на висшата класа, се наблюдава прогресиращо увеличаване на тестовите резултати по IQ. Тези данни не са съвсем пълни, защото лицата от висшата класа по-рядко постъпват в армията. Но и цивилните изследвания показват аналогична зависимост между IQ и професионалната заетост. При изследване на деца е установено, че професионалната среда на родителите се отразява върху интелигентността на децата им. Децата от най-ниските слоеве на населението са и с най-ниска интелигентност. Процедура: децата се разделят на групи според занятията на родителите - техният IQ корелира с професията на родителите (данни по скалата на Станфорд-Бине). Деца, чиито бащи са с висше образование имат средно с 20 точки повече от децата, чиито бащи упражняват ниско квалифициран труд. Разликите не винаги са големи, но са статистически значими.

Изследвания проведени с РМАТ (Primary Mental Abilities Test на Търстоун) при деца на възраст 10-16 години потвърждават горните изводи - IQ на децата корелира право пропорционално с професионалния (социалния) статус на родителите. Само при много малките деца (в предучилищна възраст) различия не се наблюдават. Обяснението за този феномен е в два аспекта: 1) тестовете, предназначени за тази възраст е възможно да имат различна природа от тези за по-горна възраст; 2) наличие на недостатъчно влияние на социалната среда.

Най-съществените различия са в областта на вербалния интелект - там зависимостта е ясно изразена.

Между социалните групи съществуват големи припокривания на резултатите, както е налице и широк спектър на индивидуалните различия вътре в групата. Изследванията се затрудняват от факта, че много по-голям брой индивиди съставляват низшата класа в сравнение с висшите слоеве. Според Анастаси е възможно в низшата класа да се открие по-голям брой хора с висок IQ, отколкото във висшата класа. Изследването, проведено сред ученици с висок IQ показват, че 14,5% от децата имат бащи с нисък социален статус, а 7% - бащи с висок социален статус. Като брой лица с висок IQ в низшата класа се продуцират повече индивиди с тази характеристика. Но това разминаване е поради много големия брой индивиди в низшата класа, в сравнение с висшата, което води до по-изразено процентно потвърждение. (Представете си една извадка от 100 деца с висок IQ. Напълно е възможно 7-те процента изцяло да покриват наличието на деца, чиито родители са от висшата класа, т.е. да няма деца от висшата класа с по-нисък IQ. В.В.)

(05.01.1996)

ОБЯСНЕНИЯ на различията в интелигентността, по отношение на социалната принадлежност:

а) влияние на наследствеността върху интелекта

Хората, израснали в определено социално обкръжение споделят съответния генофонд и специфична субкултура. Освен това, движението на индивидите нагоре и надолу по социалната стълбица зависи до известна степен и от наследствеността. Ако са налице подходящи условия за социална мобилност, най-надарените представители от съответната група могат да преминат в по-горни социални слоеве. И обратно - най-слабо надарените могат да преминат в по-ниски социални класи. Уолър например твърди, че синове, които превъзхождат бащите си с повече от 23 точки по IQ, имат възможност да се придвижат нагоре по социалната йерархия, и обратно. Но пред социалната мобилност, която е следствие от наследствеността (напр. висок IQ) са поставени сериозни етнически (расови), религиозни и класови бариери! (Така например, индивид от висшата класа, придобил богатството си по наследство (от поколения), чийто IQ е с 23 точки по-нисък от този на баща му, трудно ще премине в по-нисък социален слой (дори и да иска!) - на него този IQ просто не му е много необходим, защото от това число не му зависи прехраната. В.В.)

б) социалното обкръжение (социално-класови различия в интелектуалната стимулация, която родителите предлагат на децата си)

Ако *ранният опит на индивидите* от по-ниските социални слоеве се различава от този на лицата от по-високите слоеве, това може да е възможно обяснение за различията в интелекта. Изследванията показват наличието на социално-класови различия в интелектуалната стимулация. Напр. при игра и при учене с детето майките от средната класа са по-отзивчиви, внимателни и по-склонни да помогнат, в сравнение с майките от по-ниските слоеве. По-високо образованите жени са в състояние да помогнат при решаването на типични ученически проблеми. Майките от средната класа са по-малко склонни да упражняват контрол, основан само на ротителската им власт. Вместо това те предпочитат да дават по-ясни указания за извършване на работата. Тези склонности рефлексират и върху психологическото консултиране - усилията при работа с родителите са насочени към убеждаването им в необходимостта да дават инструкции, а

не да се позовават на властта си. Склонността към прилагане на родителската власт е характерна за по-низшите класи.

в) употребата на езика

При средната класа езикът се употребява в по-обработена форма - с по-дълги изречения и стремеж за изразяване на по-фините разлики в чувствата на хората, с разбиране на зависимостта между причина и следствие. В семействата на интелектуалци един обяд, например, е цяла "академия", защото те притежават естествен монопол върху информацията. Освен това, много често родителите от по-високите социални слоеве могат да си позволят и индивидуално обучение за децата (по езици и др.). Наистина, за това няма гаранция, но *възможностите за осигуряване на интелектуална стимулация у семействата от високите социални слоеве са големи.*

Работническата класа използва кратки или недовършени изречения, с необработено съдържание, както и контекстна реч.

Всеки човек принадлежи към някаква социална прослойка и се стреми да съответства на стандартите на средата си. Ненавременното усвояване на стандартите на езика, когато средата е ниска, водят до изоставане в по-късните периоди (наличие на дефицит, чието наваксване е свързано с много трудности). Сензитивният период за усвояване на речта е 3/4 - 7-годишна възраст. Въпросът е на какви средови стандарти е трябвало да съответства детето в този период. Всичко това има много голямо значение при избора на професия, защото професиите с най-висок статус са свързани с елегантната употреба на езика.

При децата от средната класа се стимулира прецизната концептуализация, боравенето със специфична информация и нейното търсене. У децата от работническата класа има подтискане на точността и усета към езика ("префинените" изречения са обект на подигравки).

Стандартите на средата не са добри или лоши, те просто са адекватни на нея и който не може да ги усвои, не е за тази среда (независимо дали е висша или низша).

г) анализ на конструирането на тестовете като източник на обяснение за различията

В широко известните и използвани тестове се фаворизират определени субкултури - обикновено тези, които са адекватни на средната класа. Говори се, че има и тестове, свободни от културни влияния, но такива тестове за интелигентност **НЯМА**. Ако изобщо е възможно конструирането на подобен тест, той пак ще е за много ограничен кръг, защото все пак интелектът е продукт на културата. Както казахме, различията са предимно във вербалния интелект, а свободните от културни влияния тестове са невербални, но така или иначе те не са предназначени за всички хора!

3. ПОСТИЖЕНИЯ И АСПИРАЦИИ.

а) Като се имат предвид социално-класовите различия в интелигентността (която е свързана с училищните постижения), то може да се допусне, че има аналогични различия и по отношение на училищните постижения (основен фактор със сериозни последици за бъдещето на човека). Съществува **положителна корелация между социалното ниво и училищните постижения**

Изследвания в САЩ с тест за постижения (с много широк диапазон) показват, че с увеличаване на социалната принадлежност се увеличават и данните по четене и смятане. Дори и ако разграничението се прави по отношение на доходите на семейството, се наблюдава същата корелация. Според изследванията на Хес (Hess) децата от по-ниските слоеве имат по-ниски училищни постижения. Много важен елемент тук е влиянието на мотивацията за училищни постижения, която е зададена от стандартите на дадена социална среда.

б) Изборът на професия и изборът на равнището на обучение, изследвани в горна училищна възраст, показват висока положителна корелация по отношение на социалната принадлежност. **Аспирациите, свързани с желаното равнище на обучение и статуса на избраната професия, корелират със социалния статус**. Учениците с предимство в социално-класово отношение се стремят към по-високо образование и по-престижни професии. Това се отнася както за очакванията им (възможностите), така и за желанията. Тази зависимост е налице и при контролирано

ниво на IQ. При един и същ IQ социално-класовите различия по отношение на аспирациите имат значение - децата от по-ниските слоеве проявяват и "по-ниски" желания.

От особено значение е *влиянето на родителите, приятелите и връстниците, с които децата се съотнасят*. Децата от по-високите слоеве (има се предвид upper middle class и lower upper class) са изключително сензитивни по отношение на родителите и връстниците си - непрекъснато се съизмерват с тях, намират се в конкурентни отношения с връстниците, привързани са към родителите си и се стремят да им подражават. Децата от по-низшите слоеве често обвиняват родителите си, че са бедни и че са ги поставили в неравностойни условия с другите деца. (У нас това влияние не е толкова на социално-класова основа, а по-скоро на личностова в зависимост от характера на индивида. Напр. децата на номенклатурата бяха най-разхайтени. Несподелянето на ценностите на родителите, характерно за децата от низшата класа и за "номенклатурните деца", не говори ли всъщност за принадлежността им (на децата и на родителите им) към по-низшите социални слоеве, въпреки високите постове... Дали у нас социалният елит принадлежеше към висшата класа?...).

4. ЛИЧНОСТНИ ПОКАЗАТЕЛИ.

а) мотивация за постижения

Лицата от по-ниските социални слоеве имат по-ниски показатели. Или: *мотивацията за постижения има положителна корелация със социалния статус*

. Това влияние е изследвано от Раузен, Хес, Бренер и др. Раузен, например, предлага ТАТ (тематично-аперцептивен тест) за изследване на мотивацията на момчета (на възраст 8-14 години) и установява, че мотивацията за постижения корелира със социалния статус на родителите.

Майките от средната класа ценят увереността в себе си и уменията за направляване на действията си, като възпитават тези качества у децата си от по-ранна възраст, което може значително да влияе върху мотивацията за постижение. Така родителите реално насърчават децата си да разчинат на себе си.

Възможно е да съществуват *различия и в стимулите, способстващи постиженията* - да подсилват или отслабват мотивацията. Децата от по-ниските слоеве имат по-добри постижения при материални награди, в сравнение с получаването само на вербални поощрения. Обратно е стимулирането на постиженията у децата от средната класа (едно "браво" им стига). Оказва се обаче, че има данни, противоречиви на това наблюдение. Върху тези резултати влияе един допълнителен фактор - КОЙ ТОЧНО дава поощрението (материално или вербално), дали е с престиж пред детето или не. Ако спрямо дете от низшата класа е изказано вербално поощрение от уважаван от детето човек, то ще има голямо влияние върху него (така, както е при децата от висшите слоеве). Но в типичния случай това дете ще предпочете материалната награда.

Мотивацията за постижения зависи и от *ценността, която се приписва на постижението*, като се знае, че детето усвоява ценностните нагласи на родителите си.

Но материалната награда не води до стремеж към развитие, към разбиране на същността на нещата, към удовлетворение от процеса на търсене на резултата, а към търсене на резултата, защото само той носи удовлетворение. Докато при вербалното поощрение е важен целия процес, а не само крайния резултат.

б) Аз-концепция и усещане за лично щастие

Тези личностни показатели също се влияят по специфичен начин от социалната принадлежност.

Аз-концепцията не предлага значими разлики в зависимост от принадлежността към различни социални групи, когато става въпрос за чувствата към себе си (приемане или отхвърляне). Това се отнася и до отношението между двата Аз-образа - Аз-реален и Аз-идеален. Хората от по-низшите слоеве не са обезателно по-недоволни и по-неудовлетворени от себе си, дори обратното (въпреки че това може да е защитна реакция!).

Но защо и при едните, и при другите представители на различни социални слоеве, оценката за себе си е положителна? Вероятно това се дължи на адекватните на социалното равнище цели, чиято обозримост и чието постигане позволява на индивида

да живее в относителна хармония със себе си. Не трябва да се забравя, че дори Аз-идеално се генерира от социалната среда - както другите се отнасят към нас, така постепенно ние започваме да се отнасяме към себе си.

Обратни са данните при оценка на външните условия за живот. *По-ниският социален статус (по-ниското равнище на условията за живот) е свързан с усещането за по-малко щастлива съдба, с по-ниско равнище на чувството за щастие.*

Проведено е изследване в 13 страни с повече от 12 хил. души. Резултатите сочат, че усещането за себе си е практически еднакво, но усещането за пълноценно щастие (вкл. материално) е различно.

Хората се адаптират към своята социална среда, но съвсем друг е въпросът дали така адаптирани имат чувството за пълноценно щастие, защото то включва и материалната страна на живота.

ЗАБЕЛЕЖКА: При всички изследвания на различията, следствие от социалната принадлежност, се визират средната и низшата класи, защото висшата класа съдържа само 3% от населението. При включване на висшата класа в изследването, корелациите ще бъдат много ниски, защото много малка група трябва да се сравнява с много големи групи. При висшата класа има смисъл да се правят индивидуални, а не групови изследвания. При индивидите от тази класа стимулацията е много голяма (не само интелектуалната, но и чисто личностната). Освен това в Итън е много трудно да пренебрегнеш интелектуалната стимулация!... За представителите на висшата класа е важно не какво, а къде са учили.

III. Различия, породени от местоживеенето (град-село).

Тук по-скоро трябва да се говори за индивиди, живеещи в голям град и за индивиди, живеещи в малък град или село, защото малкият град се приближава до организацията на живота в селото.

Малкият град е съответен на по-ниските степени в социалната йерархия, защото ограничава възможностите за развитие. Но с развитието на масмедииите и високите технологии, които "превземат" и малките селища, това влияние до известна степен се

филтрира. По скалата на Станфорд-Бине до 60-те години разликите в IQ на децата от малките и големите градове са били както следва: разлика от 5 точки (в полза на децата от големия град) при по-малките деца и разлика от 10 точки при по-големите деца. От края на 60-те години тези разлики намаляват и са: 2 точки при по-малките и 5,5 точки при по-големите.